

האוניברסיטה הפתוחה

המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

נשים חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל

Ultra - Orthodox women in software development positions in the IDF

אסתר סלומון

עבודה זו נכתבה בהנחיית: פרופ' יגיל לוי וד"ר דנה גרוסוירט קחטן

תזה זו מוגשת כחלק מהדרישות לשם קבלת תואר מוסמך

בתוכנית ללימודי דמוקרטיה בין תחומיים

באוניברסיטה הפתוחה

המחלקה לסוציולוגיה, מדע המדינה ותקשורת

תקציר

החברה החרדית בישראל הינה חברה שמרנית, אשר פועלת כמובלעת תרבותית, ונוטה להיבדל מקהילות אחרות ולהפחית אינטראקציה עימן. למרות זאת, החברה החרדית בארץ עוברת שינויים משמעותיים, אשר באים לידי ביטוי בשתי מגמות המתרחשות במקביל בקבוצות שונות בקהילה; התערות בחברה הכללית אל מול הקצנת עמדות וחיזוק ההתבדלות. אחד התחומים בהם חל שינוי משמעותי בחברה החרדית הוא כניסה למוסדות השכלה גבוהה והשתלבות בשוק העבודה הישראלי. המחקר הנוכחי מעוניין להתמקד במקרה פרטני המתייחס למיזם "תוכנה באמונה" בו משתלבות נשים חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה בתוך צבא ההגנה לישראל. מחקר זה נועד לבחון את תפיסת הנשים החרדיות בכל הנוגע למפגש עם התרבות הצבאית- חילונית. לצורך כך נערכו ראיונות עומק חצי מובנים עם 16 נשים חרדיות העובדות במיזם הצבאי, משני המחזורים הראשונים של המיזם. ניתוח הנתונים שנערך במחקר זה כלל ניתוח תוכן וחלוקה שלו לקטגוריות/ תמות מרכזיות אשר מציגות את תפיסותיהן של הנשים בכל הנוגע למפגש בין התרבויות.

ממצאי המחקר מציגים שלוש תמות מרכזיות אשר עלו במסגרת ניתוח ראיונות העומק: "דעי מאין באת", "ולאן את הולכת" ו"לפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון", כאשר התמה הראשונה עוסקת ברקע התרבותי-דתי של העובדות, בהשכלה שלהן ובמניעים שהובילו אותן להגיע למיזם המתקיים בתוך צה"ל. התמה השנייה שעלתה, "ולאן את הולכת" עוסקת בעמדות שהיו להן כלפי הצבא, טרם כניסתן למיזם, לחששותיהן בתחילת דרכן בעבודה, ולאתגרי הקליטה שהן חוו, בייחוד בכל הנוגע להפרדה המגדרית ולנושאים הלכתיים. לבסוף, התמה השלישית שעלתה מהראיונות שנערכו במחקר זה, "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון", נוגעת בחוויה של הנשים לאחר עבודתן במיזם. תמה זו מציגה שהן נוטות להצניע את עבודתן בצבא, חשות גאווה ושליחות כפולה ושינוי את התפיסות שלהן כלפי הצבא וכלפי הציבור הכללי. מחקר זה יכול לתרום ברמה התיאורטית לחוקרים העוסקים בקהילה החרדית ובייחוד בחקר הנשים בחברה החרדית ויכול להעיד על המגמות המתרחשות בציבור החרדי הקשורות להשכלה גבוהה והשתלבות בעבודות במגזר הכללי ועל התפיסות של נשים חרדיות בכל הנוגע לשילובן בצבא. כמו כן, מחקר זה יכול לתרום ברמה היישומית למנהלים ולמנהלות של ארגונים ברחבי ישראל, שכן הוא מציג את האפשרות לשלב נשים חרדיות בתפקידי מפתח בארגונים, דבר שיכול לפתח הן את הארגון והן את המגזר החרדי.

תוכן עניינים

1.....	תקציר
4.....	מבוא
6.....	1. סקירת ספרות
6.....	1.1 החברה החרדית – מאפיינים מרכזיים, יחס לצה"ל ותמורות
6.....	1.1.1 מאפיינים מרכזיים בחברה החרדית
9.....	1.1.2 שינויים ותמורות בחברה החרדית של ימינו
11.....	1.2 מעמד האישה בחברה החרדית
12.....	1.3 השתלבות נשים בצבא הישראלי
14.....	1.4 נשים דתיות בצבא ההגנה לישראל
15.....	1.5 מיזם "תוכנה באמונה"
19.....	1.6 בעיית המחקר
20.....	1.7 טענת המחקר, המסגרת והגישה התיאורטית של המחקר
24.....	2. מתודולוגיה
24.....	2.1 כלי המחקר
25.....	2.2 אוכלוסיית המחקר
27.....	2.3 הליך
27.....	2.4 אתיקה
28.....	2.5 ניתוח הנתונים
29.....	2.6 מגבלות המחקר
31.....	3. תמה ראשונה: "דעי מאין באת"
31.....	3.1 "כור מחצבתן": רקע תרבותי דתי של הנשים בפרויקט
35.....	3.2 רקע השכלתי של המשתתפות במיזם
41.....	3.3 המניע של הנשים להיכנס למיזם
48.....	4. תמה שנייה: "ולאן את הולכת"
48.....	4.1 עמדות הנשים כלפי המסגרת הצבאית-חילונית
52.....	4.2 חשש של הנשים מדעות קדומות כלפיהן בצבא
53.....	4.3 אתגרי קליטה הקשורים להפרדה מגדרית ונושאים הלכתיים
68.....	5. תמה שלישית: "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון"

68	5.1 הצנעת העבודה בצבא בתוך החברה החרדית
70	5.2 תחושת גאווה ו"שליחות כפולה"
72	5.3 שינוי תפיסה כלפי הצבא והציבור החילוני
76	5.4 חוויתן האישית את העבודה בצבא כמתאימה לנשים אך לא לגברים
84	6. דיון וסיכום
95	ביבליוגרפיה
101	נספחים
101	נספח מספר 1 : מדריך ראיון
102	נספח מספר 2 : טופס הסכמה למרואיינות
104	נספח מספר 3 : אישור וועדת אתיקה

מבוא

צבא ההגנה לישראל, נחשב לאורך שנים כמעוז גברי, בו נוצרה אחווה של גברים המנוהלים על ידי פיקוד גברי, כאשר נשים הודרו לתפקידים שוליים בצבא (כרמית-יפת ואלמוג, 2016). יש הטוענים כי חלוקת התפקידים הזו בצבא, שימרה את ההיררכיה הקיימת בין המינים ואת התפיסה המסורתית כלפי תפקידיהם של גברים ונשים (ששון-לוי, 2018). מעבר לכך, הצבא נחשב למעוז החברה החילונית בישראל, ואשר אזרחים דתיים הודרו טעמי תרבות ואמונה לאורך השנים. למרות זאת, בשנים האחרונות חל שינוי בצבא ההגנה לישראל, כאשר הצבא החל לנוע ממגמת הדרה של אוכלוסיות שונות למגמה של הכלתן (לוי, 2014). אחת הסיבות לכך הייתה שהאוכלוסייה החילונית החלה לתפוס את השתתפותה בצבא כאל נטל ולא כאל נכס, דבר שגרם לרצון לשלב אוכלוסיות נוספות בשירות הצבאי (לוי, 2014).

המחקר הנוכחי מעוניין להתמקד במיזם ייחודי הקרוי "תוכנה באמונה", מיזם הנחשב כפרויקט דגל בצבא ההגנה לישראל, המשלב נשים חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה למערכות מבצעיות בחיל האוויר. פרויקט זה מאפשר לנשים חרדיות להשתלב בעבודה הנחשבת לאיכותית בתחום התוכנה ואף מקבלות הכשרה וחניכה צמודה (זקן, נובמבר 2021). יחידת אופק בה משרתות הנשים החרדיות במיזם, נחשבת לאחת היחידות המבצעיות ביותר שיש כיום בצה"ל, אשר אחראית על פיתוחים ייחודיים בתחום הביטחון והמודיעין (אתר מיטב, 2022) כאשר בוגריה משתלבים בשוק ההייטק הישראלי והעולמי (זקן, נובמבר 2021). במיזם זה עובדות, כאזרחיות עובדות צה"ל, עשרות נשים חרדיות, רווקות ונשואות מזרמים שונות בקהילה החרדית. מטרת המיזם הינה להוסיף כח אדם איכותי לצה"ל, לאפשר לנשים חרדיות להתמקצע בתחום התוכנה ולצבור ניסיון משמעותי ואיכותי, וכתוצאה מכך להגדיל את פיריון שכרן של נשים חרדיות במשק, וכן ליצור גשר בין האוכלוסייה החרדית לחברה הישראלית.

בעיית המחקר הנוכחי נובעת מהמקום הייחודי בו נמצאות אותן נשים חרדיות אשר עובדות במיזם, אשר חיו לאורך כל חייהן בקהילה החרדית, המאופיינת בהפרדה מגדרית והסתגרות מפני החברה הישראלית הכללית (פרידמן, 1991). המחקר הנוכחי מעוניין לבחון את התפיסות של אותן נשים חרדיות בכל הנוגע להשתלבות שלהן במסגרת זו. העניין בנושא נובע ראשית בשל היותן נשים בתוך מסגרת צבאית גברית והיררכית, אשר איננה פשוטה להשתלבות עבורן (נווה, 2010; ששון-לוי, 2006; לוי, 2014). מעבר לכך, העניין בהשתלבות שלהן נובע מכך שהן חלק מהקהילה החרדית, אשר נכנסות לעבוד בתוך מסגרת צבאית, אשר ידועה כמסגרת חילונית, ללא הפרדה מגדרית ושיש רבים בציבור החרדי אשר מחרימים אותה ורואים אותה כמוקצית (זיכרמן, 2014).

מתוך כך, יבקש המחקר הנוכחי לבחון את התפיסה של הנשים החרדיות, אשר עובדות במיזם "תוכנה באמונה" בכל הנוגע למפגשן עם התרבות הצבאית-חילונית, וזאת לאור המורכבות הגלומה במקום הייחודי בו נמצאות הנשים החרדיות המועסקות בתחומי התכנות בצה"ל. בשל ייחודיות זו, עולה השאלה בדבר החוויה של נשים אלה, שרגלן האחת נטועה בחברה החרדית, ורגלן השנייה נמצאת בתוך המסגרת הצה"לית. בתוך כך, נרצה ללמוד על חוויותיהן של נשים אלו לאחר תקופה ממושכת בעבודתן במיזם (בין שנה לשלוש שנות ניסיון), זאת במטרה להבין מה המניעים שהובילו אותן להשתלב בפרויקט בתוך הצבא, מה היו החששות שלהן מהמיזם והאם הן נתקלו באתגרי קליטה בתוך צה"ל. כמו כן, המחקר הנוכחי יתמקד בחוויה האישית שלהן ובתובנות שלהן בנוגע למיזם ולהשתלבות של נשים חרדיות נוספות בו. בחינת החוויה שלהן תוכל לשפוך אור על התהליך שעוברים על נשים חרדיות המועסקות בצה"ל, במפגש בין שתי התרבויות.

החוקרת במחקר זה, מגיעה מהמגזר החרדי והיא היזמית של התוכנית, אשר מלווה את כלל הנשים העובדות בו, כך שעבודה זו מושפעת גם מהידע המקצועי והאישי של החוקרת, שנצבר במהלך היכרותה עם העובדות והיכרותה עם המגזר החרדי והנשים החרדיות בפרט. הנשים שנקלטו הן בגילאי 19-28. בעת עריכת הראיונות למחקר (סוף שנת 2019) נקלטו שני מחזורים לפרויקט, כך שעשרות נשים חרדיות השתלבו בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל, חלקן מהקבוצה הראשונה שנקלטה למיזם והן "חלוצות המיזם" וחלקן מהקבוצה השנייה, אשר הגיעה בשלב מאוחר יותר ורק לאחר שהמיזם "קרם עור וגידים". בשנת 2022 אף החל מחזור נוסף, שלישי במספר, של מפתחות תוכנה חרדיות. תקופת ההעסקה של כלל הנשים הוקצבה לשלוש שנים, כאשר לאחריה רובן השתלבו במיטב חברות ההייטק הישראליות, ומיעוטן בחרו להישאר כעובדות בצבא, וזאת למרות תנאי השכר המועדפים בשוק החופשי. הנשים עובדות בצבא כאזרחיות עובדות צה"ל וחלקן כבר קודמו לתפקידים של ראשי צוותים ואחרות קיבלו תעודות הצטיינות על תרומתן לפעילות הביטחונית.

עבודה זו תציג תחילה את הספרות המחקרית, תוך התמקדות במאפייני החברה החרדית ובשינויים ותמורות שהתרחשו בחברה החרדית בשנים האחרונות. לאחר מכן הסקירה הספרותית תתמקד במעמד האישה בחברה החרדית והשתלבות של נשים בצבא הישראלי. הסקירה תעסוק גם בשילוב של נשים דתיות בצבא ההגנה לישראל, כאשר לבסוף הסקירה תציג את המיזם "תוכנה באמונה".

1. סקירת ספרות

1.1 החברה החרדית – מאפיינים מרכזיים, יחס לצה"ל ותמורות

1.1.1 מאפיינים מרכזיים בחברה החרדית

החברה החרדית בישראל היא קבוצת מיעוט (כהנר ומלאך, 2021) אשר ניתן לאפיין אותה כקהילה יהודית שמרנית המבקשת להיבדל מקהילות אחרות ולשמור על הערכים המסורתיים שלה (פרידמן, 1991; ליוש, 2014; בראון, 2007). אורח החיים המסורתי של החברה החרדית בישראל כולל בתוכו כמה עקרונות מרכזיים: המאפיין הראשון הינו שמרנות ושליטת הרפורמה והמודרניזציה של ההלכה ושליטת המודרנה בכלל (פרידמן, 1988; בראון, 2007); המאפיין השני, אמונת חכמים המאופיינת בכך שכל קבוצה בקהילה חרדית מעמידה בראשה רב, אשר כחלק מתפקידו עליו להורות לקהילה גם בנושאי קבלת החלטות הנוגעות לאורח החיים (קלעגי, 2014, בראון, 2017) הקהילה מצייתת לגדולי התורה, מתוך אמונה בסמכותם (פרידמן, 1994; 1991; בראון, 2017).

המאפיין השלישי הינו הסתגרות: עיקרון הקובע כי שימורה של היהדות החרדית יושג מתוך בניית חומות של הסתגרות בינה לבין העולם החילוני שבחוץ מתוך כך, נוטים בני הקהילה לגור באזורים שונים המיועדים בדרך כלל רק לחברי הקהילה, בכדי ליצור תחושה של הפרדה מהחברה המודרנית ולייצר תחושת שייכות. וכן מתייחס לכך שבקהילה החרדית ישנם סימני היכר חיצוניים בולטים אשר באמצעותם חברי הקהילה יכולים לזהות זה את זה ללא כל בעיה (פרידמן, 1991; ליוש, 2014; בראון, 2007; כהנר ומלאך, 2021). הסתגרות זו מאפיינת את החברה החרדית אשר פועלת כ"תרבות מובלעת" אשר מעוניינת לשמר את מאפייניה הייחודיים, ואינה מעוניינת לטפח את היחסים עם האוכלוסייה הכללית. הקהילה החרדית מבטיחה תגמול מוסרי לחבריה אשר שומרים על דרכה של הקהילה, דבר המאפשר לה לשמר את הייחודיות שלה ולבנות "חומות" מפני החברה החיצונית (סיון, 1991). ברחבי העולם ישנן תנועות דתיות שונות אשר פועלות כמובלעת תרבותית, כאשר המונח מובלעת מתייחס לכך שהקהילה מסתגרת בתוך עצמה ונוטה פחות ליצור קשרים עם הקהילות האחרות הסובבות אותה. כמו כן, קהילות שניתן להגדירן כמובלעות תרבותיות נוטות לחשוש שמא חברי הקהילה יעברו לקהילה אחרת ולכן הקבוצה מקפידה על תחושת שייכות חזקה בתוך החברה, תוך שמירה על הקשר המינימלי ביותר שניתן עם החברה המודרנית הסובבת אותה (סיון, 1991; קלעגי, 2014). כמו כן, נתפסת גם כחברה החרדית כ"תרבות נגד" הניצבת מול חברת הרוב סביבה (Zalberg, 2011; פרידמן, 1991). כחלק מ"החומות" שבונה סביבה החברה החרדית, היא מנסה לקיים עד כמה שניתן אורח חיים עצמאי, בכדי שלא להסתמך יותר מידי על החברה החיצונית (פרידמן, 1991; קלעגי, 2014).

המאפיין הרביעי, ערך לימוד תורה ועולם הישיבות: העיקרון מחייב להשקיע את עיקר המשאבים החברתיים למען ביסוס עולם התורה, כשהכוונה לעולם הישיבות העומד על טהרת הקודש בלא לימודי חול כלל, לאור זאת, יש המכנים את החברה החרדית "חברת הלומדים", היות והם מאדירים את האברכים לומדי התורה והופכים אותם לקבוצת העילית של הקהילה החרדית (פרידמן, 1991: שלהב ופרידמן, 1985).

המאפיין החמישי הינו החמרה, היינו אורח חיים דתי קפדני המתייחס לכך שהחברה החרדית דוגלת בקיום מצוות בצורה מדוקדקת על בסיס עקרון "עולם של חומרות", כך שהקהילה נוטה להחמיר בקיום המצוות, ולאפשר היתרים רק במקרים חריגים. (פרידמן, 1991; קפלן, 2003; אלאור, 1992; בראון, 2007).

בהקשר זה יש לציין כי החברה היהודית הדתית שחיה באירופה החלה לעבור תהליכי חילון החל מהמאה ה-18, דבר שהוביל לכך שרבים מחברי הקהילה פרשו משרותיה, פגיעה ממשית זו הביאה לכך שהחברה החרדית מבינה את הצורך בהתבדלות מהחברה החילונית ואף ניתן לומר שהחברה החרדית נוצרה מתוך הרצון להתנגד למודרניות ולשמור על הקהילה (קלעג'י, 2014). ולכן כחלק מההבדלות מהחברה החילונית, הקהילה החרדית מתנגדת לציונות כפי שנהוגה בישראל, בייחוד בשל אופייה החילוני של תנועה זו (בראון, 2017). כמו כן, חברי הקהילה החרדית אף נמנעים מהשתלבות במעגל העבודה הישראלי, לא רק בשל ערך לימוד התורה, אלא גם בשל הצורך שלהם להתבדל מהחברה החילונית והכללית (שטדלר, 2003). מסיבה זו, קיימת גם ההתנגדות האידאולוגית של החברה החרדית לציונות, אשר מוקדה הוא אופייה החילוני והמודרני של התנועה הציונית. (פרידמן, 1988; בראון, 2009; 2017), מתוך כך החרדים גם מתנגדים לגיוס לצה"ל, מחשש להטעמות בחברה הכללית ואיום על אורח החיים החרדי (מלחי, 2017; דרורי, 2005; זיכרמן, 2015; שפיגל, 2007).

נושא השתלבות החרדים בצבא, הינו נושא מאתגר עוד מקום המדינה. טרם הקמת המדינה, הקהילה החרדית לא נכללה במסגרת "המדינה שבדרך", ומאז ומעולם בני המגזר החרדי לא נטלו חלק משמעותי בפיתוח מוסדות המדינה ובהשתלבות בהם (קימרלינג, 1993). ההנהגה החרדית דרשה לאורך השנים פטור משירות צבאי מתוך טענה שהחברה החרדית מתנגדת לתפיסת הציונית הקיימת במדינה, כך שהיא איננה רוצה לקחת חלק בציונות או בחיזוק המדינה היהודית שהוקמה בעקבות תנועה זו. כמו כן, התפיסה החרדית היא שלימוד התורה כמעט והוכחד לאחר השואה ולכן הקהילה החרדית מעוניינת לשקם את עולם הישיבות, בעוד ששירות צבאי נתפסה כ"ביטול תורה" (זיכרמן, 2014). בנוסף לכך, החרדים סבורים לפי אמונתם כי הם אכן מגנים על

המדינה באופן רוחני, באמצעות לימוד התורה וכי הם לא רוצים לפגוע באורח החיים של הקהילה החרדית באמצעות השתלבות בצבא (גרטל, 2016). כל הסיבות הללו מדגישות את ההתנגדות הקיימת בציבור החרדי כלפי גיוס לצה"ל ואת הסיבות המרכזיות להתנגדות זו.

מתוך כך, בני ישיבות אינם משרתים בצבא כחלק מהסדר "תורתו אומנותו" המפורט בחוק שירות הביטחון [נוסח משולב] תשמ"ו-1986, פרק ג' אשר נתנה לשר הביטחון סמכויות החלטה בנושא זה. עם הקמת המדינה, נדרש בן גוריון, מתוקף סמכותו כשר הביטחון לשאלת גיוס בחורי הישיבות לצבא. אובדן עולם הישיבות בשואה, והרצון להגיע להסכמות עם המנהיגות החרדית היו עיקרי הסיבות בגינן הוא החליט על מתן פטור מגיוס ל-400 בחורי ישיבה (ברק-ארז, 2006). לאחר סיומה של מלחמת העצמאות הסדר זה הוגדר ב"דחיית שירות", היינו לא פטור מוחלט אלא דחייה של השירות כל זמן שהמועמד ממשיך ללמוד תורה. בהמשך בשנת 1958, מנכ"ל משרד הביטחון אז, שמעון פרס, הוציא נוהל לדחיית שירות של בחורי הישיבות ש"תורתם אומנותם" (כהן, 1993). באותם שנים חרדים רבים התגייסו לצבא, דחיית השירות הייתה מוגבלת. במהלך שנות השבעים, המגבלה על כמות דוחי השירות הוסרה ודחיית השירות הצבאי הפכה לחלק מהנורמה החרדית, עד כדי שינוי פניה של החברה החרדית לכדי הקמת "חברת הלומדים" תוך הגבלת החומות בין העולם החרדי לעולם הכללי ואף בין הצעירים החרדיים הלומדים בישיבה לבין אלו שאינם לומדים בה (פרידמן, 1991; מלאך, 2012).

דחיית השירות הצבאי של בני הישיבות הייתה ועודנה מוקד לאין ספור מחלוקות ודיונים לרבות מספר רב של וועדות שהוקמו¹, חוקים שנחקקו² ובוטלו מספר פעמים על ידי בג"צ³, כמו גם, מסגרות ייחודיות שהוקמו על ידי המדינה על מנת להגדיל את כמות החרדים המתגייסים, בהצלחה מוגבלת, כגון מסלולי שח"ר, ח"ץ, נחל חרדי, שירות לאומי אזרחי ועוד (מלאך, 2012). נכון למועד כתיבת שורות אלה, הממשלה השלושים ושש העבירה חוק גיוס בקריאה ראשונה, בהתנגדות של המפלגות החרדיות.

למרות ההבדלות של החברה החרדית, מהחברה הכללית, באופנים רבים ובין היתר בהתנגדות לשירות צבאי, אין לראות בחברה החרדית כמקשה אחת שכן בתוך הקהילה זו ישנן

¹ ועדת טל, ועדת פלסנר, ועדת פרי, ועדת שקד.

² חוק דחיית שירות לבחורי ישיבות שתורתם אומנותם, התשס"ב-2002; חוק שירות ביטחון (תיקון מספר 19) התשע"ד-2014; חוק שירות ביטחון (תיקון מס' 21) התשע"ו-2015

³ בג"צ 1877/14 התנועה למען איכות השלטון בישראל נ' הכנסת ואח'. בג"צ 6298/07 רסלר ואח' נ' הכנסת;

קהילות שונות הנעות בין חרדיות הנחשבת "לרכה" כמו החרדיות הספרדית, לבין חרדיות הנחשבת "לקשיחה" יותר כמו הקהילות החרדיות האשכנזיות. בהקשר זה חשוב לציין כי ישנן קהילות אשר נחשבות לשמרניות יותר וחסרות פשרות בכל הנוגע לגבולות הקיימים בין לבין החברה החיצונית, בעוד שחברות אחרות הן שמרניות פחות ומאפשרות חיבור מסוים בין הקהילה שלהם לבין הסביבה החיצונית (גלב, 2020). חוקרי החברה החרדית מחלקים את החברה הזו לשלושה זרמים מרכזיים: חסידים, ליטאים וספרדים. בין שלושת הזרמים הללו ניתן לזהות הבדלים גם ברמה החיצונית וגם ברמת אורחות החיים, כאשר הקהילות הללו הינן בעלות השקפת עולם שונה ואף מתייחסות לסוגיות שונות, כגון השכלה גבוהה, פרנסה ושירות צבאי, בצורה אחרת זו מזו (פרידמן, 1991; קלעג'י, 2014).

תת פרק זה מלמד אם כך כי החברה החרדית היא תרבות מובלעת שכן היא מיעוט המנסה לשמר את המאפיינים הייחודיים שלו (סיון, 1991). כמו כן, אנו למדים מפרק זה כי החברה החרדית, מתנגדת לשירות בצה"ל מסיבות אידאולוגיות (דרורי, 2005; זיכרמן, 2014; מלחי, 2017). בנוסף, פרק זה מלמד כי החברה החרדית מורכבת מקהילות ומזרמים, השונים זה מזה בכל הנוגע לשמרנות שלהם ולריחוק מהחברה הכללית (גלב, 2020). בהמשך לכך, יעסוק הפרק הבא בשינויים המתרחשים בחברה החרדית.

1.1.2 שינויים ותמורות בחברה החרדית של ימינו

החברה החרדית בישראל עוברת שינויים משמעותיים בעשורים האחרונים אשר באים לידי ביטוי בשתי מגמות מקבילות, מצד אחד קיים ניסיון להתערות בחברה הכללית, ניסיון שניתן לכנות כ"התרככות", אך מצד שני קיימת מגמה מקבילה בקרב קבוצות אחרות בחברה החרדית המקצינה את עמדותיה ומחזקת את ההתבדלות שלה (כהנר, 2018). ניתן לראות בשתי מגמות אלה מגמות אשר סותרות זו את זו, וכן מגמות המתעצמות ומתרחבות עם הזמן (זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן, 2007; בראון, 2017).

ניתן לזהות את מגמת ההשתלבות בחברה הישראלית, בכך שזרמים בחברה החרדית החלו להיפתח לרעיונות ולתפיסות אשר לא הייתה מוכנה להיפתח אליהן קודם, כמו השתלבות בשוק העבודה הישראלי, כניסה למוסדות השכלה גבוהה, שימוש בטכנולוגיות מתקדמות וברשתות חברתיות וכן גם השתתפות ערה יותר בתרבות הפנאי והצריכה המאפיינת את החברה הישראלית (כהנר, 2018). כמו כן, בשנים שבין 2011 לבין 2016 ניתן לראות עליה משמעותית בשיעור הגברים החרדים המשרתים במסלולים ייחודיים בצה"ל (גרטל, 2016; מלחי, 2017). מנגד, מגמת ההקצנה

ניכרת יותר בפן הדתי-הלכתי. בהקשר זה ניתן לזהות יוזמות חדשות אשר לא הונהגו עד כה ועולות לא רק אצל קבוצות שוליים בחברה החרדית אלא בדפוסים המאומצים על ידי רבים בקהילה (בראון, 2017). אפשר להבין מכך כי בעשור האחרון נוצרים סדקים "בחומה" המפרידה בין החברה החרדית לחברה החילונית בישראל, אשר להיחלשות של ההגמוניה הדומיננטית ולהתחזקות תחושת האינדיבידואליות פנים-חרדית אשר מאפיינת יותר את החברה החילונית (זיכרמן וכהנר; 2012; סיון וקפלן, 2003).

ניתן להבין אם כך מפרק זה כי חלק מהזרמים בחברה החרדית עוברים שינויים המגיעים "מבית" אשר באים לידי ביטוי בהיפתחות לרעיונות ותפיסות חדשות הקיימות בחברה הכללית והחילונית בישראל כמו כניסה לשוק העבודה או למוסדות ההשכלה הגבוהה, כאשר מנגד למגמה זו, ישנם קולות בחברה החרדית הקוראים "להרים את החומות" ולהתבדל מהחברה החילונית. מכיוון שהמחקר הנוכחי עוסק בנשים חרדיות ובהשתלבותן בתפקידי פיתוח תוכנה בצבא ההגנה לישראל, הפרק הבא יעסוק תחילה במעמד האישה בחברה החרדית.

1.2 מעמד האישה בחברה החרדית

המחקר הנוכחי עוסק בנשים בחברה החרדית אשר משתלבות בעבודה בצבא ההגנה לישראל. טרם התייחסות להשתלבות של נשים בצבא, פרק זה יעסוק תחילה במעמד האישה בחברה החרדית. בחברה החרדית ישנם כללים הלכתיים ברורים הנוגעים לנושאי צניעות והפרדה בין המינים אשר כוללים איסור מגע פיזי בין המינים, אלא אם כן מדובר בבני משפחה מדרגה ראשונה (פרידמן, 1999 ; זלצברג, 2005). הפרדה זו באה לידי ביטוי כבר בבתי הספר כאשר חינוך בהפרדה מתחיל מגיל בית הספר היסודי (פרידמן, 1999). איסור זה כולל גם איסור על "ייחוד", מונח המתייחס לשהייה של גבר ואישה שאינם בני זוג או משפחה מדרגה ראשונה, במרחב פרטי ללא גישה פתוחה לאחרים. מעבר לכך ישנה הפרדה באירועים ציבוריים, כמו חתונות ומופעים (פרידמן, 1999 ; ליוש : 2014). בנוסף לכל אלו ישנם סייגים הנחשבים ל"גדרי צניעות" שתפקידם להבטיח ריחוק והפרדה בין המינים. סייגים אלו כוללים בין היתר איסור להרבות שיחה עם נשים, להתלוצץ עם נשים או לגלות חיבה או קרבה יתרה בין המינים. כך, נשים וגברים במגזר החרדי לומדים מגיל מוקדם את עיקרון ההפרדה, בעוד שהנשים גם מפנימות את כללי הצניעות בכל הנוגע ללבוש ולשמירה על ריחוק חברתי מהגברים (פרידמן, 1995 ; ליוש, 2014).

חוקרי החברה החרדית רואים בכללי הצניעות והלבוש הללו ככללים שמבטאים תפיסה חברתית פטריארכלית והיררכית, אשר מאפשרת לגברים לשמר את המעמד שלהם, בעיגון חוקי הדת. לפיהן, חיזוק תפיסה זו מאפשרת לגברים עליונות על פני הנשים ושימור של אותה עליונות, כפי שמתרחש בחברות דתיות אחרות (עצמון, 1995 ; פרידמן, 1995). כמו כן, הנשים החרדיות לא היו שותפות למאבק הפמיניסטי המתמשך של הנשים החילוניות והדתיות בישראל ובעולם, בשל אותה מגמת הסתגרות של החברה החרדית. יש הטוענים כי הנשים החרדיות הפנימו את תהליכי הסוציאליזציה ואת השוליות שלהן בחברה החרדית וקיבלו את ההתבדלות וההדרה שלהן מהמרחב הציבורי והפוליטי (צרפתי ואלפר, 2012). כמו כן טוענים, כי שיח הצניעות הקיים בחברה החרדית מהווה נרטיב מרכזי בתודעה שלהן כנשים וגורם להן לקבל ללא עוררין את קודי ההתנהגות הנהוגים בחברה החרדית (צרפתי ואלפר, 2012).

למרות הטענות שהחברה החרדית הינה חברה פטריארכלית והיררכית, ניתן לראות מגמות חדשות במעמדה של האישה החרדית, (זיכרמן וכהנר, 2012 ; ליוש, 2014). כאשר המגמה המרכזית הינה השתלבות הנשים החרדיות בשוק התעסוקה הישראלי (זיכרמן וכהנר, 2012 ; קפלן, 2007). אחת הסיבות המרכזיות לכך הינה המצוקה הכלכלית המאפיינת את המגזר החרדי אשר הובילה לצורך ממשי בהשתלבות הנשים בתעסוקה איכותית מחוץ לחומות החברה. עדות לכך ניתן לראות

בדו"ח של מרכז המחקר והמידע של כנסת ישראל משנת 2018 אשר מראה כי 75% מהנשים החרדיות בגילאי 25-67 עובדות וכי חל גידול קבוע בשיעור הנשים החרדיות המשולבות בשוק התעסוקה הישראלי (איזנקוט, 2018). שינוי מגמה זה ניכר בעיקר בשני העשורים האחרונים, כך ניתן גם לראות בשנתון החברה החרדית, שהוציא המכון הישראלי לדמוקרטיה, כי אם בשנת 2002 רק 50% מהנשים החרדיות השתתפו בשוק התעסוקה, הרי בשנת 2020 כבר 78% מהנשים החרדיות היו מועסקות (כהנר ומלאך, 2021). בהקשר זה, ניתן גם לזהות את השינויים שחל בכל הנוגע לעליה במספרי הנשים החרדיות בלימודים אקדמאים (קלעגי וכהן, 2017, כהנר, 2017), כאשר 67.5% מכלל הסטודנטים החרדיים הן נשים (כהנר ומלאך, 2021) וכן עליה בהשתתפות בתחומים פוליטיים ואזרחיים שונים, מגמה אשר צוברת תאוצה בשנים האחרונות, בזכות פעילותן של נשים חרדיות בנושאים אלו (בועז, 2002; כהנר, 2017). שינויים אלו מאתגרים את הסטאטוס קוו שהיה נהוג עד כה במרחב החרדי. ההשתלבות של הנשים בעולמות האקדמיה והתעסוקה, פתח בפני הנשים החרדיות הזדמנויות רבות שהיו חסומות בפניהן עד אותו שלב והביא לשינוי מעמדן בתוך הקהילה החרדית (זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן, 2007; כהנר, 2017).

ניתן ללמוד מפרק זה אודות השינוי שחל במעמד האישה בחברה החרדית, בייחוד בהשתלבותן באקדמיה ובשוק התעסוקה הישראלי. מכיוון שהמחקר הנוכחי מעוניין לבחון את התפיסה של נשים חרדיות העובדות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל, סקירת הספרות תתמקד בקצרה בהשתלבות של נשים בצבא ולאחר מכן בהשתלבות של נשים דתיות בצבא ההגנה לישראל. חשוב לומר כי עד לפרויקט זה, הכולל שילוב נשים חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל, לא שולבו נשים חרדיות בצבא ההגנה לישראל.

1.3 השתלבות נשים בצבא הישראלי

צבא ההגנה לישראל נחשב לאורך השנים כמעוז גברי בו הגברים ממלאים תפקיד לאומי ומרכזי בשירותם הצבאי. האתוס הצבאי לאורך השנים כלל אחווה של גברים ופיקוד גברי, כאשר הנשים הודרו לתפקידים שוליים בתוך הצבא (כרמית-יפת ואלמוג, 2016). כבר מראשית ימי המדינה, נחקק בכנסת ישראל, חוק גיוס חובה לנשים ולגברים כאחד, מתוך רצון להביא לשוויון מסוים בין המינים, כחלק מתפיסה שהצבא הוא "צבא העם" כך שהוא צריך לייצג את העם כולו ולא רק את הגברים בעם. כמו כן, המטרה הייתה לנסות ולגייס כמות חיילים וחיילות רבה ככל שניתן בכדי שניתן יהיה להגן על המדינה מפני אויביה הרבים (שפרן-גיטלמן, 2018). למרות שהנשים שירתו בצה"ל בשירות חובה, בפועל הייתה חלוקה מגדרית, בהתאמה לחלוקת העבודה המסורתית בין גברים לנשים, כאשר הגברים שירתו בחזית והנשים שירתו בעורף הצבאי, כך שבשלב הראשון בצה"ל, הנשים

שירתו בתפקידים שוליים ולא הייתה להן אפשרות לשרת בתפקידי לחימה בחזית. (כרמית-יפת ואלמוג, 2016). כתוצאה מכך, שימש הצבא כסוכן חברתי אשר דחק את הנשים לשוליים וסייע בהבניית שלטון הגברים בחברה הישראלית (יזרעאלי, 1999). יתרה מכך, נראה כי חלוקת התפקידים בצבא שימרה את ההיררכיה בין המינים וחיזקה את התפיסה המסורתית כלפי תפקידי גברים ונשים (ששון-לוי, 2018).

למרות זאת, בשנת 1978 החלו ניצנים של שינוי בעקבות וועדה שבחנה את מעמד האישה בחברה הישראלית. וועדה זו המליצה לפתוח את כלל התפקידים בשירות הצבאי, למעט תפקידי לחימה בחזית, לשירות של כלל החיילות (ששון-לוי, 2018). בשנת 1995 ניתן פסק-דין תקדימי בעתירה של אליס מילר, בסיוע של שדולת הנשים והאגודה לזכויות האזרח אשר הוביל לפתיחת קורס טיס לנשים, לאחר שנים שהן לא יכלו להתקבל לקורס זה, בשל שיקולים מגדריים או שיקולים תקציביים הקשורים לשילובן (כרמית-יפת ואלמוג, 2016). בשלב מאוחר יותר בשנת 2000 התקבל תיקון לחוק שירות הביטחון שקבע שלנשים יש זכות שווה לגברים כך שהן זכאיות למלא כל תפקיד שהן מעוניינות בו (ששון-לוי, 2018).

שינוי זה הוביל למהפכה בהשתלבות נשים בצה"ל כאשר מאז יש עלייה מתמדת בשיעור הנשים המשרות ביחידות קרביות, במשמר הגבול, בחיל ההנדסה וביחידות נוספים. כמו כן, נשים החלו לשרת יותר בתפקידי קצונה זוטרה, בקצונות הביניים וגם בקצונה בכירה (כרמית-יפת ואלמוג, 2016). בנוסף לזאת, אף החלה מגמה מסוימת של פתיחת מקצועות צבאיים רבים לנשים, בכל מערכות הצבא (ששון-לוי, 2018), כאשר כיום 85% מהתפקידים הצבאיים פתוחים בפני נשים (שפרן-גיטלמן, 2020). ניתן להבין אם כך מפרק זה אודות השינוי שחל בצבא בכל הנוגע לשילוב נשים. הפרק הבא יעסוק בשילוב נשים דתיות בצבא ההגנה לישראל.

1.4 נשים דתיות בצבא ההגנה לישראל

לאורך השנים הצבא נחשב למעוז של הקהילה החילונית בישראל, כאשר אוכלוסיות רבות הודרו מהצבא. אזרחים ממוצא מזרחי הודרו לעיתים מתפקידים מסוימים, נשים הודרו מטעמי התאמה פיזית או שיקולים כלכליים, כפי שצוין לעיל, ואזרחים דתיים הודרו מטעמי תרבות ואמונה (לוי, 2014). למרות זאת, חל שינוי בצבא ההגנה לישראל, אשר בא לידי ביטוי בהכלת אוכלוסיות שונות, כך שהצבא החל לנוע ממגמה של הדרה למגמה של הכלה (לוי, 2014). הכלה זו באה לידי ביטוי גם בשילובן של נשים בתפקידים מגוונים יותר (ששון-לוי, 2018). הסיבה לכך היא שהאוכלוסייה החילונית מהמעמד הבינוני, אשר שלטה בצבא במרבית שנות קיומו, החלה לתפוס את ההשתתפות בצבא כנטל, כאשר בעבר התפיסה הייתה שהצבא משמש כנכס משמעותי בעבורם לשימור המעמד. שינוי זה, בנוסף ללחצים "מלמטה" שהוצגו לעיל (ששון-לוי, 2018) הובילו לרצון להכיל אוכלוסיות נוספות בשירות הצבאי, בין היתר את האוכלוסייה הדתית (לוי, 2014).

חיילים דתיים וחיילות דתיות שירתו בצבא כבר מימי הקמת המדינה אך היה להם קושי בשמירה על המצוות, מכיוון שהצבא לא הצליח להתאים בתחילת דרכו את המערכת לאוכלוסייה זו (רוסמן-סטולמן, 2019). בשנת 2003 פורסמה בצה"ל פקודה הקרויה "שירות משותף לחיילים וחיילות בהיבט השילוב הראוי" אשר נועדה להגן על הזכויות של חיילים דתיים ומאפשרת הגנה על זכויותיהם של החיילים והחיילות הדתיים (נווה, 2010). בשנת 2004 נוסחה "פקודת השירות המשותף" אשר נועדה להגן בעיקר על החיילים הדתיים ולהגדיר כללים ברורים לשירות המשותף בין גברים לנשים. בעקבות פקודות אלו, הצליחה המערכת הצבאית לשלב את החיילים והחיילות הדתיים בצורה מוצלחת יותר ואפשרה להם לשמור על כשרות ועל יום השבת כיום מנוחה, זאת בזכות הכרה רשמית של הצבא על יום השבת כיום ללא אימונים (רוסמן-סטולמן, 2019).

לנשים חרדיות ניתן פטור גורף, במסגרת סעיף 40 לחוק שירות ביטחון, אשר אפשר להן להימנע מחובת השירות בצה"ל כל עוד הן מצהירות שהן שומרות על אורח חיים דתי. למרות פטור גורף זה שניתן לנשים דתיות, וההתנגדות הרבנית הממסדית לגיוס נשים דתיות⁴ (בודאי-היימן, 2012), מנתונים שהעביר אגף כח אדם למרכז המידע של הכנסת עולה כי כחמישית עד רבע מבוגרות

⁴ <http://www.ch10.co.il/news/370387/#.XaWQDOhY2y>

החינוך הממלכתי-דתי מתגייסות לשירות בצה"ל⁵. תהליך זה החל קודם לכן, כאשר בשנת 2010 הוקם בצה"ל מדור "בת חיל" שנועד להעלות את שיעור הגיוס של חיילות דתיות ולסייע להן במהלך השירות. כמו כן, בצה"ל ישנן מסגרות שמאפשרות לנשים דתיות לשרת יחד באותו בסיס ובאותו התפקיד, כמו "גרעיני אלומה". פעולות אלו הובילו למגמת עלייה בשיעור הנשים הדתיות המשרתות בצה"ל (נוימן, 2016).

בניגוד לעליית שיעור הנשים הדתיות המשרתות בצה"ל (נוימן, 2016) נשים חרדיות לא התגייסו מעולם לצבא ואף אינן מתגייסות כיום (כהנר, מלאך, 2019). כשאחת מהסיבות לכך היא שהשירות הצבאי לנשים נתפס בעיני המגזר החרדי ומנהיגיו בתור טאבו בבחינת "ייהרג ואל יעבור", כאשר החשש הוא ששירות מעורב יחשוף את הנשים למתירנות מינית (הרב יצחק יוסף, ספר אוצר דינים לאשה ולבת). רבנים מגדירים שירות נשים בצה"ל בבחינת "ייהרג ובל יעבור", התייחסותם זו הייתה בנוגע לשירות נשים חרדיות בשירות הלאומי (קובץ אגרות חזון איש, ח"א, איגרת קי"ב), כך שקל וחומר כאשר מדובר בשירות הצבאי. ניתן להבין אם כך כי השירות הצבאי עבור נשים נחשב לטאבו בקרב המגזר החרדי, בדרגת איסור רבה יותר באשר שירות גברים חרדים בצבא, וזאת למרות שיעורן העולה של נשים חרדיות המשתלבות בשוק העבודה הישראלי.

לכן המחקר הנוכחי ייחודי, שכן הוא עוסק בפרויקט המשלב נשים חרדיות בצבא ההגנה לישראל, במסלול עבודה, כאזרחיות עובדות צה"ל. הפרק הבא יעסוק במיזם "תוכנה באמונה" בו המחקר הנוכחי מתמקד.

1.5 מיזם "תוכנה באמונה"

מיזם "תוכנה באמונה" הינו פרויקט שהוקם על ידי אסתר סלומון⁶, הח"מ, מנכ"לית עמותת "עתידה", בשיתוף פעולה עם אגף הביטחון במשרד האוצר, תוך מטרה למצוא פתרון למחסור במתכנתים איכותיים בצבא, ורצון לסייע לנשים חרדיות בתחילת דרכן המקצועית, להשתלב בתעשיית ההייטק הישראלית בצורה מיטבית.

⁵ https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/31ac770f-37ec-e611-80ca-00155d020699/2_31ac770f-37ec-e611-80ca-00155d020699_11_7389.pdf

⁶ הכותבת הינה מנכ"ל העמותה, אשר הקימה את הפרויקט, ומעידה על כך מידיעה אישית

מיזם זה נחשב בצבא לפרויקט דגל, בעל משמעות לאומית בשילוב נשים חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה למערכות מבצעיות בחיל האוויר. הפרויקט מאפשר לנשים להשתלב בתעסוקה איכותית בתחום התוכנה ובמקביל הצבא נהנה מהון אנושי איכותי. מיזם זה נערך במסגרת פעילות יחידת אופק, יחידה טכנולוגית מבצעית מטעם חיל האוויר (זקן, נובמבר 2021). יחידה זו הינה אחת מהיחידות המבצעיות ביותר שיש כיום בצה"ל והיא אחראית על פיתוחים שונים המשרתים את אנשי חיל האוויר ואנשי מודיעין (אתר מיטב, 2022). יחידת אופק אחראית על לא מעט פרויקטי סטארט-אפ מהפכניים וכי בוגרי היחידה משתלבים בשוק ההייטק הישראלי והעולמי (לוי, יוני 2019). לדברי המפקדים בפרויקט, הנשים המועסקות הינן מוכשרות מאוד ומשתלבות בצוותי הפיתוח השונים ומסייעות גם להכרות של אנשי היחידה עם החברה החרדית (זקן, נובמבר 2021).

למיזם זה ישנן מספר מטרות מרכזיות: הוספת כוח אדם איכותי ויעיל לצה"ל. צמצום הפערים בצבא בין גברים לנשים בכל הנוגע לתחום התכנות. וכן לאפשר לנשים חרדיות צעירות, ללא ניסיון מקצועי, להתמקצע בתחום התוכנה ולצבור ניסיון משמעותי ואיכותי, וכתוצאה מכך מתאפשרת עלייה בגובה השכר של נשים חרדיות ושילוב מיטבי יותר שלהן במגוון תפקידים במשק בשלב מאוחר יותר. כמו כן, מיזם זה הציב כמטרה, יצירת מקומות עבודה נוספים בפריפריה ויצירת ממשקי עבודה בין האוכלוסייה החרדית לאזרחים שאינם חרדים, וכן יצירת גשר בין האוכלוסייה החרדית לחברה הישראלית.

לצורך איתור הנשים לפרויקט, פרסם הפרויקט, בשנת 2016, מודעה, שהועברה בין קבוצות נשים חרדיות המחפשות עבודה בתכנות וזו לשונה:

"אם את בעלת תואר במחשבים או מתכנתת ועדיין אין לך ניסיון, מקומך איתנו! למשרה ציבורית מרתקת ומאתגרת דרושות נשים חרדיות מתכנתות בעלת תעודה של מה"ט או תואר ראשון. לא דרוש ניסיון קודם".

מודעה זו זכתה תוך ימים אחדים למאות פניות על ידי נשים, שהעבירו את קורות החיים שלהן וביקשו לקבל מידע נוסף ולהצטרף לתוכנית. חשוב לציין כי מצד אחד ניסוח המודעה נתן דגש לדרישות של הנשים עצמן ולכך שאין להן צורך בניסיון קודם או תואר ראשון אלא רק בתעודת מה"ט⁷ של המכון הממשלתי להכשרה טכנולוגית. מצד שני המודעה לא חשפה כי מדובר במשרה

⁷ תעודת המכון הממשלתי להכשרה בטכנולוגיה ומדע

לתכנות בצבא ההגנה לישראל וכי על הנשים הללו לעבור סיווג ביטחוני ומבחני קבלה רבים. מודעה זו מגלה טפח אך מסתירה טפחיים שכן היא נועדה לגרום לפניות רבות של נשים חרדיות ולהימנע מהרתעתן מהמסגרת הצבאית או מהמיונים והסיווג הביטחוני.

מרבית הנשים היו בעלות לימודי תעודה בתחום הנדסת תוכנה מטעם מה"ט וחלקן היו גם בעלות תואר אקדמי בתחום התכנות. לאחר פנייתן של מאות הנשים, נערך מיון טלפוני ראשוני, כאשר מתוכן זומנו כ-150 נשים לראיון אישי עם מפקדים מהצבא אשר הגיעו בלבוש אזרחי. את הראיונות הללו עברו כ-60 נשים אשר הגיעו למיונים ובחינות מקצועיות שנערכו על ידי חיילים וחיילות לובשי מדים, כאשר כלל תהליך המיון התבצע בארגון השמה אזרחי-חרדי בכדי להנגיש את התהליך בעבורן. בשלב זה, נבחרו רק הנשים המתאימות, על בסיס תוצאות המיונים והיכולות האישיות שלהם ואלו עברו לבצע סיווג בטחוני. אלו שעברו סיווג בטחוני נקלטו לאחר מכן לצבא באמצעות חוזה של אזרחיות עובדות צה"ל.

לאחר קליטתן, החל תהליך של הכשרה שארך שלושה חודשים. הכשרה זו כללה תכנים של פיתוח תוכנה, בסיום ההכשרה הנשים השתלבו בצוותי הפיתוח של יחידת אופק, בבסיסים צבאיים, תוך הקפדה על הפרדה מגדרית, בכדי לאפשר להן לשמר את אורח חייהן. הנשים מעורבות בתוך היחידה בתהליכי הפיתוח הנחשבים ביותר (זקן, 2021). בהתאם לזאת קיימת אינטראקציה מקצועית עם חיילים וחיילות ביחידה, אך סביבת העבודה היומיומית היא מופרדת יחד עם נשים החרדיות העובדות בפרויקט בלבד, דבר המאפשר להן שמירה על אורח החיים החרדי (זיתון, אפריל 2021). יפורט כי צורת הישיבה המפורדת התבצעה בפועל בארבע צורות ישיבה שונות, חלקן ישבו בחדר לבדן, יחד עם עובדות חרדיות בלבד. אחרות ישבו בחדר עם נשים בלבד (חרדיות וחילוניות), קבוצה נוספת ישבה בקיוביק הנמצא בתוך חלל עבודה גדול עם מחיצה בינן ליתר החיילים והחיילות וחלק מועט מהנשים ישבו בחדר בו שירתו נשים וגברים יחד ללא מחיצה, אך בצמוד לעובדות חרדיות נוספות.

החוקרת הינה חלק בלתי נפרד מהפרויקט, יזמה והקימה אותו, ואף קיבלה מדליית מפקד חיל האוויר "מעל ומעבר" עליו⁸. בין היתר החוקרת מלווה את הפרויקט ואת הנשים העובדות בו, כך שפרק זה מתבסס גם על הידע המקצועי של החוקרת, אשר נצבר במסגרת עבודתה. המיזם החל

⁸ <https://www.iaf.org.il/9327-52851-HE/IAF.aspx>

בשנת 2016 כאשר מאז ועד היום הצטרפו עשרות נשים חרדיות, חלקן רווקות וחלקן נשואות בגילאי 19-28 מזרמים שונים בקהילה החרדית. ההיענות של הנשים החרדיות הייתה ייחודית והראתה שלמרות שמדובר בקהילה שמרנית, אכן קיימת מוכנות מצד הנשים החרדיות להיקלט למיזם, וזאת בין היתר לאור תמיכה של בכירי המגזר החרדי במיזם⁹, לאחר שבדקו ובחנו את רמת השמירה הרוחנית במסגרת התוכנית. וכן את הפוטנציאל הכלכלי הגלום בו.

הפרויקט כלל מיון, הכשרה וליווי מקצועי ותעסוקתי של הנשים ומפקדיהן בתור אזרחיות עובדות צה"ל. תקופת ההעסקה הוקצבה לשלוש שנים באופן זמני. בעת עריכת המחקר (2019), נקלטו בפרויקט שני מחזורים. בנות הקבוצה הראשונה חששו יותר והיו חסרות וודאות מכיוון שהן היו הראשונות שנקלטו לפרויקט. סימני השאלה בהקשר זה היו רבים שכן הן לא ידעו האם הצבא יידע לקלוט נשים חרדיות בצורה מתאימה לתרבותן ולדתן וללא פגיעה ברגשותיהן. כמו כן, הקבוצה הראשונה לא ידעה האם הפרויקט יתחשב בהן מבחינה דתית או יעניק להן עבודה משמעותית. לעומתן, נשות הקבוצה השנייה ידעו כבר שהן הולכות לעבוד כאזרחיות בצבא ורובן הגיעו דרך שמועה אשר "עשתה לה כנפיים" בקהילה החרדית ולא דרך פרסום המודעה. לעיתים הפניות הגיעו גם דרך מוסדות הלימוד ומנהלות הסמינרים החרדיים, מתוך הבנה שהפרויקט אכן מצליח לשמר את אורח החיים החרדי, תוך מתן גמול כלכלי הולם וניסיון משמעותי.

בסוף שנת 2019, מועד קיום הראיונות למחקר, המחזור הראשון נמצא בשנתו השלישית לפרויקט, כך שנשות הקבוצה הראשונה נמצאות לקראת סיום עבודתן כאזרחיות עובדות צה"ל. זאת בעוד שהמחזור השני לפרויקט החל את שנתו הראשונה. מספר נשים אף קודמו לתפקיד של ראשי צוותים, בעוד שנשים אחרות קיבלו תעודות הצטיינות ותעודות הוקרה על עבודתן ותרומתן לפעילות הביטחונית. בסיום שלוש שנות עבודה, רוב הנשים בחרו לצאת לעבוד בשוק החופשי, והתקבלו בקלות לחברות המובילות במשק, והתקדמו ברמת השכר. חלקן בחרו להיקלט כאזרחיות עובדות צה"ל באופן קבוע. כמו כן, יש לציין שבתקופה זו (2022) החל סבב מיוני נוסף למחזור ג' של המיזם, כאשר הביקוש אליו בקרב נשות המגזר החרדי הינו גבוה מאוד.

⁹ <https://www.kikar.co.il/389335.html>

1.6 בעיית המחקר

המחקר הנוכחי מבקש לעסוק במקומן הייחודי בו נמצאות הנשים החרדיות המועסקות בתחומי התכנות בצה"ל, ולחקור לראשונה את חוויותיהן הייחודיות של נשים אלו לנוכח שילובן במסגרת הצבאית. מיזם זה והשפעותיו, כמו גם התהליכים העוברים על נשים אלו, מעורר סקרנות רבה ממספר טעמים. ראשית, מדובר בנשים שחיו כל חייהן במסגרת חרדית, המאופיינת בהסתגרות והפרדה מגדרית (פרידמן, 1991). המעבר לעבודה במסגרת צה"ל משמעותו, מבחינתן, בראש ובראשונה יציאה יומיומית לעבודה מחוץ למגזר החרדי, על כל המשתמע מכך, קרי, סביבה חילונית, ללא הפרדה מגדרית. שנית, מדובר במעבר ממסגרת אזורית למסגרת צבאית, מסגרת המוקצה בציבור החרדי (זיכרון, 2014), ושלישית ההשתלבות במסגרת צבאית אינה פשוטה גם לנשים שאינן חרדיות, לאור העובדה כי מדובר במסגרת המאופיינת בתרבות היררכית, בנורמות התנהגות כוחניות וגבריות ובהדרת נשים (נווה, 2010; ששון-לוי, 2006; לוי, 2014). מתוך כך, עולה התימהון בנוגע לאופן בו הנשים מתמודדות עם עבודה מחוץ למסגרת חרדית הנעדרת הפרדה מגדרית, תימהון נוסף עולה ביחס לתפיסתן את המסגרת הצבאית, המוקצית בחברה החרדית, והאם וכיצד העבודה בסביבה הצבאית משפיעה על הנשים. ולבסוף, עולה תימהון בנוגע לאופן בו הנשים משתלבות בסביבה המאופיינת כהיררכית, כוחנית וגברית.

מספר מחקרים נעשו בתחום שילוב החרדים בצה"ל, ובחנו הן את הפן המקצועי, והן את הפן החברתי-תרבותי, (דרורי, 2005; ברק ארז, 2010; טרכטינגוט, 2014; מלאך, חושן וכהנר, 2016; לוי, 2007) כמו כן, נבחנו שינויי התפיסה של המשרתים החרדים בצה"ל, בעקבות השירות המשותף, (חקק, 2003; דרורי, 2005; גרטל, 2016; מלחי, 2018). בנוסף נעשו מחקרים על השתלבות נשים חילוניות ודתיות לאומיות בצבא (ששון לוי, 2018; בודאי-היימן, 2012), אך עד כה לא נעשו מחקרים על נשים חרדיות בצה"ל. מחקר זה הינו ראשון מסוגו לאור העובדה שכאמור, מיזם זה הינו חלוצי ולאור העובדה שעד כה לא נבדקה השפעת השירות הצבאי על נשים חרדיות (גם אם כאזרחיות עובדות צה"ל). מדובר, אם כן, במחקר בעל חשיבות רבה לחברה, בכלל, לחברה החרדית בפרט ולקשר ביניהן.

כאמור, מטרת מחקר זה, הינה ללמוד על חוויותיהן של נשים אלו, מהשלב בו הן מחליטות לעסוק בתחום התכנות בצה"ל, ועד להשתלבותן במסגרת התעסוקתית הצבאית. מתוך הראיונות עם נשים אלו נבקש להציג דפוסים מרכזיים המאפיינים את תפיסותיהן האישיות והחברתיות כלפי הצבא, המדינה והחברה הכללית בתחילת תקופת עבודתן, ואת השינויים שחלים בתפיסות אלו לאחר מספר שנים של עבודת צוות בתוך המסגרת הצבאית. תוך כך נבקש לבחון את דרכי

התמודדות של הנשים החרדיות עם האתגרים בביתן פנימה וכן בסביבת העבודה החדשה, ויעלו השאלות, כיצד תופסות הנשים החרדיות את התעסוקה במסגרת הצבאית, והאם ואילו שינויי תפיסה הן עוברות הן ביחסן למדינה ולצבא והן ביחס לתפיסות החרדיות איתן הגיעו. המחקר הנוכחי אינו מעוניין להתמקד בזהות של אותן נשים אלא בחוויה שלהן ובמפגש עם התרבות הצבאית והחילונית.

לצורך כך בוצע טרם מחקר זה, מחקר גישוש אשר כלל ראיונות עומק חצי מובנים עם שתי נשים (ממחזור א' של המיזם, אשר נמצאות בשלב מתקדם בפרויקט) אשר עדיין עובדות בצה"ל כאזרחיות. במחקר ראשוני זה נבחנה גם כן החוויה הייחודית של הנשים הללו לאור המפגש שלהן עם התרבות הצבאית-חילונית. כבר בראיונות אלו עלה כי ישנם נושאים בולטים המלווים את הנשים הללו במסגרת תפקידם. האחד נוגע לחשש שלהן בנוגע ל"רמת הדתיות" שלהן ולתגובות מצד הסביבה החרדית כלפי סביבת העבודה הגברית והחילונית בה הן עובדות. נושא נוסף שעלה נוגע לתחושת הציפייה וההתרגשות של הנשים הללו, בכל הנוגע לתפקיד שמאפשר להן גם שליחות למען עם ישראל וגם אתגר מקצועי אמיתי לקידום עתידן. מהראיונות עימן עלה גם שהנשים הצליחו במהלך תפקידן לנהל את החששות שלהן והסבירו כי הציפיות שלהן מהתפקיד אכן התממשו לבסוף. בנוסף, הן הסבירו כי היחס שלהן לצבא השתנה שכן הן הבינו שמרבית החששות שלהן בנוגע לצבא אינם רלוונטיים, שכן ניתנה להן האפשרות לשמר את אורח חייהן, מנגד הן ציינו כי לא שינו את תפיסותיהן התרבותיות והחברתיות בעניין שירות גברים חרדים בצה"ל.

1.7 טענת המחקר, המסגרת והגישה התיאורטית של המחקר

טענת המחקר הינה כי המפגש של הנשים החרדיות, במסגרת הצבא, עם גברים, חילונים, ועם הערכים הצבאיים, תביא מחד, לפיתוח עמדות חיוביות של הנשים על הצבא, על המדינה ועל הערכים החילוניים וכן ירידה בדעות קדומות כלפי גופים אלו והיחידים המשרתים בהם, ומאידך, תגרום לשימור וחיזוק הזהות הדתית שלהן.

מצד אחד, הטענה הנוגעת לירידה בדעות הקדומות ובסטריאוטיפים, נשענת ברמה התיאורטית על "השערת המגע". חוקרים רבים העוסקים בפסיכולוגיה חברתית, חקרו את השפעת האינטראקציה בין קבוצות רוב לקבוצות מיעוט, על שינויי תפיסות בין חברי קבוצת הרוב על קבוצת המיעוט והפחתת דעות קדומות (Allport ; Cook & Selltitz , 1952; Saenger, 1950; Rose, 1948 , 1947; Williams , 1954, ועוד). כפי שעולה ממחקרים שנערכו בנושא זה, ישנם מספרם תנאים שבהתקיימותם המגע יוביל להפחתה בדעות הקדומות (ולא להפך). הסיכוי שמגע בין קבוצתי יהיה

יעיל, ויפחית דעות קדומות, גדל כאשר המגע מקבל גיבוי או תמיכה ממסדית (אמיר, 1968 ; Allport, 1954). בנוסף, פוטנציאל גבוה להיכרות אישית ומגע תכוף ממושך וקרוב, יכול לגרום לחיבה ולירידה בסטראוטיפיות (Allport, 1954). אולפורט (Allport, 1946 & Allport, 1954) וקראמר (Kramer) ציין במיוחד כי כדי שהמגע יוכל להוביל להפחתה בדעות קדומות, על קבוצת הרוב והמיעוט להימצא באותו סטאטוס בתוך הסיטואציה (אמיר 1968). תנאי נוסף שהוצע ע"י אולפורט וקראמר (Allport & Kramer, 1946), והורחב ע"י שריף (Sherif & Sherif, 1953), הוא כי מטרה משותפת מחזקת את שיתוף הפעולה בין הקבוצות, ומובילה לשינוי עמדות.

ניכר, אם כן, כי רוב המחקרים בנושא זה, הובילו למסקנה שמגע בין שתי קבוצות שונות, תחת תנאים מסוימים, יוביל להפחתת דעות קדומות של קבוצת הרוב על קבוצת המיעוט (אמיר, 1968). מחקרי המשך נוספים שנעשו בתחום הראו כי יישום העקרונות שתוארו להפחתת דעות קדומות הינו יעיל הן עבור קבוצת הרוב והן עבור קבוצת המיעוט (Pettigrew & Tropp, 2000). בהתאם לכך, שדה המחקר הנוכחי, המעלה סטאטוס תעסוקתי משותף בין הנשים החרדיות, להלן: "המיעוט", לבין החיילים האחרים, להלן: "קבוצת הרוב", המגע תכוף (ויום יומי) והממושך (עד 3 שנים) המובילים להכרות אישית, כמו כן מטרה משותפת, להלן מטרות העבודה, ומגע קבוצתי המקבל גיבוי ותמיכה ממסדית. מתוך כך, יטען המחקר הנוכחי, כי התקיימותם של כלל תנאים אלו, יש בהם כדי להפחית סטריאוטיפים ודעות קדומות.

לצד שינויים הצפויים ביחס להפחתה בדעות קדומות, בהם עוסקת תיאוריית המגע, שינויי תפיסה יכולים להתרחש באופנים נוספים בקרב קבוצות מיעוט. ניתן לראות ארבע גישות שונות ליחס של קבוצת המיעוט כלפי קבוצת הרוב (Berry, 1990). מהגרים המאמצים את תרבות המדינה הקולטת אך בה בעת משמרים את תרבות המקור שלהם עוברים תהליך של אינטגרציה, מהגרים המאמצים את התרבות הקולטת ומתנתקים מתרבות המקור עוברים תהליך של אסימילציה, מהגרים המצמצמים מגע עם התרבות הקולטת ומסתגרים בגטאות עוברים תהליך של בידול, ואלה שמתנתקים מהתרבות הקולטת וגם מתרבות המקור נדחקים אל השוליים החברתיים (Weinreich, 2009). התגובה של החברה הקולטת, בין היתר, משפיעה על האסטרטגיה הפתוחה בפני המהגרים. כדי שתהיה אינטגרציה יש צורך שהחברה הקולטת תהיה חברה פתוחה ותאפשר קיום של רב תרבותיות. גם ברמה המוסדית וברמה של השיח והתקשורת הבין אישית צריכה להיות סובלנות כלפי גיוון תרבותי וזאת בנוסף להימנעות מגזענות ואפליה (Berry, 2001). החברה החרדית שונה במאפייניה מקבוצות מיעוט אחרות, היא מהווה קבוצה ותיקה בחברה הישראלית ואינה נבדלת מקבוצת הרוב על בסיס של גזע או לאום, ובדומה לכלל האוכלוסייה, היא דוברת

עברית (שטרן, 2006). למרות זאת, הדמיון העיקרי בין האוכלוסייה החרדית לבין קבוצות מיעוט אחרות הוא בכך שהיא בעלת מאפיינים תרבותיים וחברתיים ייחודיים, היוצרים הפרדה בינה לבין האוכלוסייה הכללית בארץ (כץ ולאר, 2007).

מצד שני, הטענה במחקר הנוכחי, היא שלצד ההפחתה בדעות קדומות של הנשים החרדיות כלפי הצבא והתרבות החילונית, הזהות הדתית שלהן גם תתחזק בעקבות המפגש עם התרבות החילונית. הסיבה לכך היא שהנשים החרדיות הן עדיין חלק מהתרבות החרדית אשר פועלת כ"תרבות המובלעת", המאופיינת בחשש מתמיד לשמירת החומות המבדלות את הקהילה מפני התרבות החיצונית (Douglas, 1978; סיון 2004). בתרבות שכזו, חברי הקבוצה משמרים את ערכיה בכדי לשמור על גבולות ברורים (קלעג'י וכהן, 2017). הנשים החרדיות בפרויקט נמצאות במקום המציב אתגר ממשי לאמונותיהן הדתיות נתון שיכול להביא דווקא להתבדלות, כפי שניתן לראות בעצם ישיבתן בחדרים נפרדים והחמרה בכללי הצניעות. היות והנשים נמצאות במרחב החילוני-צבאי וכן ההשכלה שלהן היא השכלה חילונית-מערבית, לא ניתן לראות כאן בידול במובנו הקלאסי אלא תרבות מובלעת, בהתאם לכך נצפה לראות כי, הנשים תשמרנה את תרבותן ותייחסנה חשיבות רבה לשמירת התפיסות הדתיות, ואף תתבצרנה בהן, וזאת בכדי לשמר את הגבולות ולהישאר בתוך הקבוצה המתבדלת אליה הן שייכות. מהמחקר של קרבס (Krebs, 2004) עולה כי שלמרות שאנשים מקבוצות שונות בחברה משרתים יחד בצבא, בפועל חברי הקבוצות החברתיות הללו חוזרים לייחוס החברתי הקודם שלהם, טרם השירות הצבאי, כאשר ישנן אף עדויות לכך שחיילים דתיים הופכים להיות מסוגרים יותר בשירותם הצבאי, בשל רצונם לשמר על ערכיהם. כמו כן, ישנן חוקרים העוסקים בהתבדלות של קבוצות מיעוט אשר סבירים כי דווקא מיעוטים דתיים באירופה למשל, בוחרים להחמיר את ההתבדלות שלהם, לאחר המפגש הבין תרבותי, מתוך רצון לשמור על אמונותיהם הדתיות (Kraybill & Bowman, 2001; Phillips, 2009). בהתאם לכך, בזמן מפגש בין תרבויות הפרט נפגש עם תרבות אחרת ולכן מעוניין מצד אחד לשמר את תרבות המוצא ממנו הוא מגיע ומצד שני תרבותו יכולה להשתנות בעקבות המפגש עם התרבות החדשה (Bochner, 1986) בתוך אדלשטיין, 2003). לאור זאת הטענה במחקר הנוכחי היא שהמפגש של הנשים החרדיות עם התרבות החילונית בצבא, תוביל מצד אחד להתפתחות של עמדות חיוביות יותר כלפי אוכלוסייה זו ולהפחתה של סטריאוטיפים ודעות קדומות, אך מצד שני, הטענה הנוספת במחקר זה היא שהנשים גם יחזקו את הזהות הדתית שלהן, בעקבות מפגש זה, בכדי לשמר על ערכיהן ואמונותיהן.

לאור זאת, מחקר זה בודק את התהליך שעוברות הנשים, האם ואילו שינויי תפיסות הן עוברות וכיצד הם משפיעים עליהן. כעת יפורט אודות המתודולוגיה שנבחרה לצורך מחקר זה, תוך ציון כלי המחקר אוכלוסיית המחקר, הליך המחקר ואופן ניתוח הנתונים.

2. מתודולוגיה

מחקר זה נערך בשיטה האיכותנית אשר מתבססת על כך שאנשים הם "מספרי סיפורים מטבעם" (שקדי, 2003, עמ' 13). ולכן שימוש בדבריהם יכול לסייע לחוקרים להבין את חייהם של המשתתפים בצורה טובה יותר. מחקר איכותני יכול לסייע לאנשים לספר את הסיפור שלהם ולחשוף את המשמעות העומדת מאחורי אותם סיפורים. מחקר מסוג זה מאפשר שימוש במילים ככלי להבניית המציאות, כאשר החוקר מתמקד בהשקפה של הנחקר, ברגשות שלו ובדעות שלו ולבסוף מציג את פרשנותו לנושאים העולים מדבריהם (שקדי, 2003). פרק זה יפרט אודות כלי המחקר שנבחר לצורך עבודה זו, את אוכלוסיית המחקר, הליך המחקר ואופן ניתוח הנתונים.

2.1 כלי המחקר

מחקר זה מתבסס על ראיונות עומק (In-depth interviews) אשר משמשים כאחד מהמקורות המרכזיים לאיסוף מידע במחקרים איכותניים. מבין סוגי ראיונות העומק השונים כגון ראיון מובנה או ראיון חצי מובנה, הוחלט להשתמש בראיונות עומק חצי מובנים הקרויים גם ראיונות עומק מבנים למחצה. ראיונות אלו משלבים מצד אחד שאלות קבועות וסטנדרטיות המאפשרות אחידות בין כלל המרואיינים במחקר, בכדי להבטיח מענה על מטרת המחקר. מצד שני, ראיונות מסוג זה מאפשרים שימוש בשאלות פתוחות במבנה של שיחה, אשר מאפשרים התאמה במהלך הראיון לדבריו של המרואיין. בדרך זו ניתן לשלב גם התייחסות לנושאי מחקר שנקבעו מראש, אך גם ניתן להתאים את הראיון למרואיין ולדברים שהוא מעלה במהלך הראיון עצמו (שקדי, 2003).

אורכו של ראיון עומק הוא בין 60-90 דקות, כאשר עולה כי זהו הזמן הדרוש בכדי לאפשר למרואיינים להבנות מחדש את החוויה שלהם ומצד שני גם להיות מרוכזים במהלך הראיון, שכן ראיון במשך זמן ארוך יותר יכול להוביל לחוסר עניין או עייפות מצד המרואיינים. ראיונות עומק מתחילים בשאלות כלליות המאפשרות למרואיינים להתחיל ולספר על עצמם, בכדי שניתן יהיה להתחיל את הראיון ללא כל התייחסות לנושא המחקר. בשלב השני החוקר עובר לשאלות המתייחסות לנושא המרכזי של המחקר ומעודד אותם לדבר בשפה שלהם, ללא חשש מניסוח הדברים, בכדי לשמור על אותנטיות. תפקידו המרכזי של החוקר הוא להיות פעיל במהלך הראיון בכדי שיוכל להאזין למרואיינים וגם לתעד שפת גוף או ניואנסים שלא ניתן לזכור אותם בהכרח לאחר סיום הראיון. לכן, בראיונות עומק נהוג לבקש מהמרואיינים להקליט את הראיון, בכדי שהחוקר יוכל להתמקד בדבריהם ולא בכתיבה (שקדי, 2003). לכן, גם במחקר הנוכחי הוחלט לבקש מהמרואיינים להקליט את הראיונות, ומכיוון שהתקבלה הסכמה מלאה מכולן, כלל הראיונות

הוקלטו ותומללו לאחר מכן. במהלך התמלול תועדו גם הפסקות/ שתיקות ודרך ההתנסחות של המרואיינים, בכדי שניתן יהיה לנתח היבטים אלו גם כן.

חשיבתה הראשונה של החוקרת הייתה באם לבצע בעצמה את הראיונות, שכן המראיינת, כותבת מחקר זה הינה חרדית בעצמה ומעורבת במיזם "תוכנה באמונה". למרות זאת ומתוך הבנה ששילוב החוקרת בראיון יכול להביא לבניית יחסי אמון מיטביים יותר עם המרואיינים וגם לאפשר הבנה טובה יותר של ניואנסים, דקויות ורגישויות וגם הצמדות לחוויה של הנחקרים (צבא בן-יהושע, 2009) הוחלט שהחוקרת תבצע בפועל גם את הראיונות עצמם. העובדה כי המראיינת, כותבת מחקר זה הינה חרדית בעצמה, סייעה לבניית יחסי אמון, הבנת ניואנסים, דקויות ורגישויות, שיחה כנה עם המרואיינות, ואפשרה היצמדות לחוויותיהן של הנחקרות (צבר בן-יהושע, 2009). יחד עם זאת, בעקבות היות החוקרת בעלת רקע משותף למרואיינות, עלולה להיווצר הטיה המבוססת על היכרות אישית. בכדי להתמודד עם הטיה זו בוצע תהליך ניתוח הנתונים, רק לאחר סיום קריאה מעמיקה של כלל הראיונות וביצוע התמלולים, כפי שנהוג בניתוח נתונים בראיונות עומק חצי מובנים (שקדי, 2003). זאת בכדי שלא להגיע למסקנות ראשוניות המתבססות על ההיכרות האישית של החוקרת והמרואיינות. גישה זו של המחקר אפשרה למידה בדרך בלתי אמצעית על חייהן של הנשים החרדיות, המציאות בה הן חיות ותפיסות העולם המשתנות בעקבות חווית התעסוקה שלהן בצה"ל.

מדריך הראיון הנוכחי במחקר זה כלל 15 שאלות מובנות כאשר השאלות הראשונות התייחסו תחילה להגדרה העצמית של המרואיינת מבחינה דתית כאשר לאחר מכן הנשים התבקשו להתייחס ליחס במשפחה ובסביבה הקרובה כלפי צה"ל וכלפי שירות צבאי. לאחר מכן החלו שאלות המתייחסות לתהליך שהמרואיינות עברו במהלך שירותן בצבא כאזרחיות עובדות צה"ל. למשל בחלק זה נכללו שאלות כגון "מה היה היחס שלך בעבר לשירות הצבאי ולצה"ל" ולאחר מכן שאלה נוספת שבחנה "מה היחס שלך כיום כלפי השירות הצבאי וצה"ל" (ראה נספח מספר 1).

2.2 אוכלוסיית המחקר

המרואיינות שנדגמו לצורך מחקר זה משתתפות כולן בפרויקט ייחודי אותו מובילה כותבת מחקר זה "תוכנה באמונה". הפרויקט מאתר, מכשיר ומשבץ נשים חרדיות לתפקידי תכנות משמעותיים בצה"ל בשנים האחרונות. ייחודו של מחקר זה הוא בהיענות המלאה של המרואיינות בעקבות היכרותן עם החוקרת, כך שהתקבלו נתונים אותנטיים מנשים אשר עובדות בימים אלו בפרויקט,

ללא קושי של דגימתן או חוסר שיתוף פעולה, כפי שיכול להתרחש במחקרים דומים בחברה החרדית (רובין ונוביס דויטש, 2017).

במחקר זה נדגמו סה"כ 16 נשים, כאשר שמונה מהן עובדות ותיקות במיזם בצה"ל מזה מעל לשנתיים ושמונה מהן עובדות חדשות, אשר נמצאות במיזם כארבעה חודשים בשלב כתיבת עבודת מחקר זו, הבחירה נועדה כדי לבחון האם יש הבדלים במטרות ובחששות של נשות הקבוצה הראשונה, שהיו החלוצות, והגיעו אל הלא נודע, לעומת נשות הקבוצה השנייה, שהגיעו לעבוד במקום עם מסגרת קיימת ותנאים ברורים.

כלל הנשים מגיעות ממשפחות חרדיות והתחנכו במוסדות חרדיים. רוב המשתתפות נשואות ומגדירות את עצמן כחרדיות. הנשים במחקר זה מגיעות משלוש קבוצות חרדיות עיקריות: ליטאים, חסידיים ומעדות המזרח. 7 נשים מגיעות מהקהילה הליטאית, 2 נשים מהקהילה החסידית ו- 7 נשים הן מעדות המזרח. טבלה מספר 1 מפרטת את הנתונים הדמוגרפיים של 16 המרואיינות שהשתתפו במחקר תוך שיוכן למחזורים (מחזור ראשון או שני), ציון השכלתן; תעודת מה"ט¹⁰ או תואר ראשון, גילן ומצבן המשפחתי. לא צוינה השתייכותן הקהילתית בטבלה, כדי להימנע מזיהוי. כלל השמות המופיעים לאורך עבודה זו הינם שמות בדויים בכדי לשמור על פרטיותם.

טבלה מספר 1: פירוט משתתפות המחקר

מחזור ראשון				מחזור שני			
שם	השכלה	גיל	מצב משפחתי	שם	השכלה	גיל	מצב משפחתי
נאוה	מה"ט	26	נשואה	ציפי	תואר	22	נשואה
שירי	מה"ט	24	נשואה	נעמי	מה"ט	23	נשואה
לאה	מה"ט	24	נשואה	אפרת	תואר	22	נשואה
יהודית	תואר	25	נשואה	בלהה	מה"ט	25	נשואה

¹⁰ תעודת המכון הממשלתי להכשרה בטכנולוגיה ומדע

פסיה	מה"ט	23	נשואה	מיכל	מה"ט	23	רווקה
רחלי	תואר	24	רווקה	תהילה	מה"ט	23	נשואה
רבקה	מה"ט	26	נשואה	חדוה	תואר	26	נשואה
גילה	תואר	25	רווקה	אביטל	מה"ט	21	נשואה

2.3 הליך

ראשית לצורך איסוף המרואיינות למחקר זה, הוחלט לפנות באופן ישיר לנשים כאזרחיות, ללא כל התייחסות לעבודתן בצבא, כאשר הודגש כי המחקר עוסק רק בחוויה האישית שלהן כנשים חרדיות העובדות בצבא ולא בעבודתן בפועל, כך שהן התבקשו שלא לציין כל פרט מזהה על אופי העבודה שלהן. לאחר מכן, נערכה פנייה ל- 19 נשים מתוך המיזם, להשתתף במחקר זה, כאשר הוסבר להן כי הן יכולות לסרב לכך במידה והן מרגישות לא בנוח עם השתתפות זו. 3 נשים סירבו להשתתף והסבירו כי הדבר נובע מאי הסכמה מצד בן הזוג. יתר 16 הנשים התנדבו לקחת חלק במחקר זה. ניתן לומר כי עצם העובדה כי חלק מהנשים סירבו לקחת חלק בפרויקט, מעיד על כך שהנשים הרגישו בנוח לסרב להשתתף במחקר זה, כך שלא הייתה כל כפייה או אי נעימות הנובעת מכך שהחוקרת מכירה אותן באופן אישי.

2.4 אתיקה

הנשים השתתפו בהסכמתן המלאה, הובהר להן שההשתתפות היא וולונטרית וחסויה לחלוטין, ושהן יכולות להפסיק את השתתפותן במחקר בכל עת. כמו כן, הובהר להן כי הממצאים ישמשו אך ורק לצורך מחקרי. בנוסף הנשים מילאו וחתמו על טופס הסכמה (ראהנספח מספר 2). יודגש, כי למרואיינות אין תלות תעסוקתית כלשהי בחוקרת או בעמותה אותה היא מנהלת, כולן מועסקות בתעסוקה ישירה מול צה"ל, והן בהתקשרות רק מול מערכת זו, הן בנוגע לתנאי שכרן והן בנוגע לקידומן בתפקיד. היכרותן עם החוקרת הינה ידידותית בלבד, ולא על רקע מחויבות אישית. ובכל זאת, בשל היכרותן האישית עם החוקרת, הובהר והודגש לנשים המתראיינות, הן במכתב הפניה, והן בע"פ, כי הן אינן מחויבות לקחת חלק במחקר זה, ואכן חלק מהנשים סירבו להשתתף במחקר זה, וזאת ללא כל השלכה כלשהי על עבודתן.

כל הראיונות נקבעו בשעות הערב בביתן הפרטי, הן התבקשו להיות לבדן, בכדי לאפשר להן לדבר בנוח על הנושא. הוסבר להן שאין תשובות נכונות או לא נכונות וכי הן לא צריכות לרצות אף אחד או אחת. טרם הראיון נערכה בקשה להקליט את הראיון, כלל הנשים אישרו לבצע את ההקלטה של הראיון. השיחה התרחשה בחופשיות, כאשר פרט להקלטת הראיון, לא היה אקט פורמאלי במהלך הראיון, דבר שאפשר פתיחות מצד המרואיינות ושמירה על אותנטיות. טרם ביצוע ראיונות העומק, התקבל אישור מוועדת האתיקה של האוניברסיטה הפתוחה (ראה נספח מספר 3).

2.5 ניתוח הנתונים

תהליך ניתוח הנתונים במחקר זה מתבסס על תיאוריית "העוגנים בשדה" (Grounded Theory) אשר כוללת מספר שלבי עבודה מרכזיים (שקדי, 2003). בשלב הראשון בוצעה קריאה מעמיקה של הראיונות אשר נועדה לתת לחוקרת מושג ראשוני אודות הנושאים המרכזיים העולים מתוכם. לכן, קריאה מעמיקה זו התרחשה מספר פעמים בכדי שניתן יהיה להבין את הדברים שעלו מדברי המרואיינים ואת הפרשנות שכל מרואינת נתנה בתשובותיה.

לאחר מכן החל תהליך של חלוקה לקטגוריות מרכזיות, הקרויות גם תמות מרכזיות. בשלב זה הציטוטים חולקו לפי תמות מרכזיות אשר חזרו על עצמן. לאחר מכן, החל שלב השיום לאותן קטגוריות מרכזיות. תהליך זה קרוי תהליך הקטגוריזציה והוא מתייחס לנתינת שמות ראשוניים לקבוצת הציטוטים שנאספה לה יחדיו (שקדי, 2003). הקטגוריות המרכזיות שנבחרו מתייחסות למטרת המחקר שנועדה לבחון את התפיסה של הנשים בכל הנוגע למפגש שלהן עם התרבות הצבאית-חילונית, כך שניתן לומר כי הקטגוריות המרכזיות/ התמות שהחלו להיווצר בתהליך ניתוח הנתונים נתנו תשובה לשאלת ומטרת המחקר המרכזית.

שמות הקטגוריות המרכזיות שונו במהלך העבודה, תוך הקפדה על כך שהקטגוריות יכללו בצורה מקיפה את הנושא כולו אך גם הציטוטים שבהן יהיו מתאימים אך ורק לאותה הקטגוריה ולא לקטגוריות האחרות. זאת כפי שמוסבר גם כן בספרו של שקדי (2003). פרק הממצאים יפרט עתה את עיקרי הממצאים אשר עלו מתוך הראיונות תוך הצגת שלושת התמות המרכזיות שעלו במסגרת מחקר זה.

עבודה זו בחנה את תפיסותיהן של נשים חרדיות העובדות במיזם "תוכנה באמונה" מתוך רצון להבין את המפגש בין הנשים הללו לבין המערכת הצבאית והחילונית. מניתוח ראיונות העומק החצי מובנים עם המרואיינות עלה כי ישנן שלוש תמות מרכזיות: "דעי מאין באת", "ולאן את הולכת" "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון". שלושת הכותרות הללו נלקחו מהמימרה של התנא

עקביא בן מהלאל¹¹ אשר אומר: "דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון". להלן פירוט שלוש התמות שיוצגו בפרק הממצאים.

דעי מאין באת- התמה הראשונה עוסקת במאפייני הנשים שהצטרפו למיזם "תוכנה באמונה" תוך התייחסות להצגתן את הרקע התרבותי והדתי שלהן, את ההשכלתן ואת המוטיבציה והמניע האישי שהוביל אותן לקחת חלק במיזם הצבאי.

ולאן את הולכת- התמה השנייה מתמקדת בדעות הקדומות שהיו לנשים בכל הנוגע לשירות בצבא, לחשש שלהן מדעות קדומות כלפיהן ולאתגרי הקליטה שהן חוו בכל הנוגע להפרדה המגדרית במשרדים ולשמירה על אורח חייהן ועל האתגר המקצועי. כמו כן, תמה זו תעסוק בדרכי ההתמודדות של הנשים בפרויקט עם אותם האתגרים והדעות הקדומות עימן הגיעו.

ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון- לבסוף, התמה השלישית שעלתה מניתוח ראיונות העומק עם הנשים בפרויקט, עוסקת בתחושת השליחות הכפולה שלהן ובייצוג של הנשים את המגזר החרדי בתוך המסגרת הצבאית החילונית מצד אחד ומצד שני בייצוג המסגרת הצבאית כלפי המגזר החרדי. פרק זה יציג את הנשים כמייצגות את החברה החרדית בתוך הצבא ואת הצבא עבור החברה החרדית, כאזרחיות עובדות צה"ל התורמות תרומה משמעותית לביטחון המדינה. ניתוח הממצאים שיוצג בפרק זה כולל ניתוח קטגוריות מרכזיות ומשניות (שקדי, 2003), תוך הצגת ציטוטים מדבריהן של המראיינות. כמו כן, יוצג בפרק זה גם קישור לספרות המחקרית, בכדי לתת סימוכין תיאורטי לממצאים שעלו בראיונות העומק.

2.6 מגבלות המחקר

במחקר הנוכחי עשויות להיות מספר מגבלות. ראשית, מדובר במחקר איכותני המבוסס על ראיונות עומק חצי מובנים עם נשים העובדות במיזם בצבא, כך שתוצאות המחקר אינן בהכרח מעידות על התפיסה של הקהילה החרדית כולה או של נשים בחברה החרדית. בנוסף לכך, מדובר על קבוצה קטנה של נשים חרדיות אשר הסכימו להשתתף במיזם בצבא, כך שיתכן כי תפיסותיהן של הנשים הללו, לא מייצגות בהכרח את התפיסה הכללית הקיימת בחברה החרדית, אלא את זו של נשים חרדיות חלוצות המוכנות להשתלב במערכת שכזו.

¹¹ מסכת אבות פרק ג' משנה א'

מגבלה נוספת עשויה להיות קשורה לכך שהחוקרת בעצמה מעורבת במיזם ומנהלת אותו באופן פעיל. לכן ייתכן שקיימת מגבלה של רצייה מצד העובדות במיזם, שכן הראיון נערך על ידי החוקרת, המנהלת את המיזם ונותח על ידה. בכדי להימנע ממגבלה זו, הועברה בקשה ראשונית לנשים נוספות במיזם כאשר בפועל, רואיינו רק הנשים אשר הסכימו לכך. יש לציין כי עצם העובדה כי חלק מהנשים העובדות במיזם לא הסכימו לקחת חלק בראיון, דווקא מפחית את החשש ממגבלה זו, שכן הדבר מעיד על כך שהנשים הרגישו בנוח שלא לקחת חלק במחקר, ללא חשש מסנקציה כלשהי כלפיהן, מצד מנהלת המיזם, מבצעת מחקר זה.

3. תמה ראשונה: "דעי מאין באת"

התמה הראשונה שעלתה מתוך ראיונות העומק עם הנשים העובדות במיזם "תוכנה באמונה" עוסקת כאמור בהצגת הנשים את המאפיינים התרבותיים שלהן, הרקע הדתי שלהן, השכלתן והמוטיבציה/ המניע האישי שהוביל אותן להשתתף במיזם זה. ראשית פרק זה יתמקד בהצגת המאפיינים של הנשים בהיבט התרבותי-דתי כאשר בהקשר זה יוצג תחילה הרקע התרבותי של הנשים מהקבוצה הראשונה, היינו, מהמחזור הראשון של המיזם, אשר כאמור הגיעו בעקבות הפרסום, אל מול הרקע של הנשים שהגיעו בקבוצה השנייה, קרי מהמחזור השני של המיזם. למרות שהמראיינות מגיעות משלוש קבוצות חרדיות שונות, בפועל עלה מניתוח הנתונים כי לא היה הבדל בין נשים חרדיות מקבוצות אתניות שונות, למשל נשים חרדיות מזרחיות או ליטאיות, כך שהן הראו עמדות דומות במהלך המחקר הנוכחי. למרות זאת בחלק מהממצאים ניתן יהיה לראות הבדלים בין שני מחזורי הגיוס שהיו בפרויקט.

3.1. "כור מחצבתן": רקע תרבותי דתי של הנשים בפרויקט

הנשים מהקבוצה הראשונה נקלטו לצבא בשנת 2017, בעקבות הפרסום שפורט בהרחבה לעיל וללא הבנה ראשונית שמדובר במיזם המתרחש בצבא ההגנה לישראל, כך שקבוצה זו "הלכה אל הלא נודע". פרק זה יציג כעת ציטוטים מתוך דבריהן של המראיינות תוך עמידה על ההבדלים בין הקבוצה הראשונה לשנייה.

מדבריה של אחת המראיינות מהקבוצה הראשונה, פסיה, ניתן למשל ללמוד כי משפחתה מודרנית יותר ופתוחה מכפי שמקובל בציבור החרדי. מדבריה המוצגים מטה ניתן להבין כי היא פעלה לפי הנהוג בקהילה, אך בפועל משפחה מודרנית יותר שאפשרה גמישות מחשבתית רבה יותר מהמקובל בקהילה. ניתן ללמוד זאת מדבריה המוצגים מטה:

"אני באה ממשפחה חרדית מודרנית... המשפחה שממנה אני מגיעה היא בעצם מודרנית שזה אומר יותר פתוחה מהמקובל בציבור החרדי, ההורים שלי כן היו שמחים שאני אלך ללימודי תואר... ההורים שלי תמיד היו יותר פתוחים מבית הספר, תמיד הייתה לה פאה מיוחדת לאספת הורים, עדיין יש לה, וסרט שלם כשצריך ללכת לבית ספר לפגוש את המנהלת, יש סט לבוש מושלם. תמיד ידעתי שמה שאומרים בבית ספר זה קצת שטויות".

גם לאה מציינת בראיון עימה כי היא מגיעה ממשפחה שונה מהנהוג בחברה החרדית, שכן היא מסבירה שהוריה ממגיעים מערים חילוניות. להלן דבריה:

"אני מגיעה ממשפחה של לא שחור לבן, אבא שלי מתל אביב אמא שלי מרמת גן".

מדבריה של נאוה, מרואיינת נוספת, ניתן לראות מגמה דומה של פתיחות רבה יותר בביתה. היא מסבירה בדבריה כי חלק מהמשפחה דתית לאומית וכי היא רואה את המשפחה שלה כ"חוצניקים" כך שהם גם כן לא מתאימים בדיוק לתבנית של הקהילה החרדית המסורתית:

"אני מגיעה מבית חרדי, קצת חוצניקי... כל הזמן גדלתי על הרעיון שאפשר לשלב הכל, זה שיש לי משפחה דתית לאומית לא סותר כלום... סגנון יותר פתוח, חוצניקים".

מדבריהן של פסיה, לאה ונאוה ניתן להבין כי משפחותיהן פעלו לפי הנהוג בקהילה החרדית כלפי חוץ, אך כלפי פנים הייתה פתיחות רבה יותר והבנה לשוני של הילדים ולרצונם האישי. במשפחות חרדיות מודרניות ניתן לזהות קוד לבוש משתנה לפי הצורך, כאשר לעיתים במשפחות אלו ניתן לזהות כי החינוך נוטה גם לכיוון החינוך הכללי כולל שאיפה להשכלה גבוהה ולימודי תואר (מלאך וכהנר, 2019).

דוגמה נוספת לכך שהנשים מהקבוצה הראשונה הגיעו מבתיים יותר "פתוחים" השונים מהתבנית החרדית המסורתית, היא שרחלי ויהודית הגיעו ממשפחות לא חרדיות, משפחות מסורתיות או דתיות שהתחזקו לאורך השנים. ניתן ללמוד זאת מדבריהן המוצגים מטה:

"ההורים שלי עלו לארץ כשהייתי צעירה, אני הייתי בת 15, שני ההורים שלי חזרו בתשובה אמא שלי בגיל 12 אבא שלי בגיל 19, אנחנו בתור משפחה כשהייתי צעירה היינו מסורתיים, ואז כל הזמן התחזקנו, כל פעם שמרנו יותר התחזקנו יותר" (רחלי).

"ההורים שלי היו כיפות סרוגות שהתחזקו... וההורים שלי לאט לאט עם השנים התחזקו אז הם גידלו אותנו כאילו, בית יעקב והכל, אחים שלי הבנים לא נשארו חרדים, הם כיפות סרוגות, חזקים כאילו, לא בקטע מתפרפר, ואני ואחותי חרדיות" (יהודית).

ניתן להבין אם כך כי הקבוצה הראשונה, זו שהלכה "אל הלא נודע" ומתאפיינת בנשים שמגיעות מבתיים הנמצאים בזרם מתון יותר, המשלב בין אדיקות דתית הנהוגה בקהילה החרדית לבין גישה מקלה יותר ביחס למתרחש בתוך הבית. בחברה החרדית מוכרת המציאות של משפחות של דתיים לאומיים שהפכו לחרדים, חרדים שגרו בערים חילוניות או משפחות של חוזרים בתשובה, משפחות אלו מאופיינות לעיתים בחשיבה ליברלית ופלורליסטית ביחס למיינסטרים החרדי (קפלן, 2003). נראה, שעצם העובדה שהנשים מהקבוצה הראשונה הגיעו מבתיים שחשופים יותר לחברה החילונית, בין אם מדובר באנשים שהגיעו מערים חילוניות כמו תל אביב או רמת גן או שהגיעו ממשפחות מסורתיות או דתיות ולא משפחות חרדיות, אפשר לנשים הללו להירשם למיזם ופחות לחשוש מהאינטראקציה עם החברה הכללית. יחד עם זאת יש לומר שכלל הנשים שהשתתפו במיזם,

הן נשים חרדיות לכל דבר ועניין בעלות תפיסה חרדית, הנשואות לבעל בן תורה, המגדלות את ילדיהן על פי דרך זו. במקרה הנוכחי לא מדובר על נשים שחזרו בתשובה בעצמן, אך במחזור הראשון מדובר על נשים שהתגוררו בעבר בערים חילוניות או שהמשפחות שלהן היו חשופות לתרבות החילונית כך שהיחס שלהן לצה"ל ולמדינה היה פחות עוין, דבר שאפשר להן פתיחות גם כלפי מוסדות השלטון ואפילו לצה"ל, ואף להצטרף לפרויקט כבר בשלב הראשון.

בשונה מקבוצה הראשונה, ניתן לראות כי נשות הקבוצה השנייה, אשר הגיעו פחות בעקבות הפרסום, אלא בעקבות שמועה אשר עברה מפה לאוזן מאנשים בקהילה אשר ידעו כי העבודה היא בצבא ושהצבא אכן מגן על זכויותיהן ונותן להן מענה בנושאי צניעות, כשרות והפרדה מגדרית, הגיעו מבתיים חרדים שמרניים ופחות מתונים, כאשר קבוצה זו נקלטה בשנת 2019. דוגמה לכך ניתן לראות בדבריה של חדווה אשר מסבירה כי היא הגיעה ממשפחה שחיה לאורך השנים בבני ברק, מהזרם הליטאי אשר כלל משפחתה למדה במוסדות המוכרים ביותר והאליטיסטיים של הזרם הליטאי ונוטים גם להקפיד על הכללים החברתיים, לרבות איסור נהיגה לנשים, כך שהם נחשבים ליותר שמרניים:

"אני באתי מבני ברק, משפחה ליטאית, עם כל הסטיגמות של בני ברק... כמובן נהיגה מחוץ לתחום, חידורים הכי ישיבתיים, אמא שלי תמיד רצתה לעשות רישיון ולא העיזה כי מה יגידו, מה יעשו. היינו חיים בתוך חברה של הכי הכי הכי, ממש, אבא שלי למד בפנוביץ'¹², אמא שלי בוולף, כולנו למדנו בוולף".

גם מרואיינת נוספת מהקבוצה השנייה, בלהה, הסבירה כי היא מגיעה מבית של רב, אביה וכי היא מקפידה מאוד על צניעות ועל העדר קשר עם העולם החיצון. ניכר מדבריה כי היא מיישמת את המשפט "כל כבודה בת מלך פנימה"¹³. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה:

"אני מבית חסידי, שבעה ילדים, כולם לומדים בישיבות קדושות. הגברים אברכים. כשהכל ברוך השם מתנהל בצורה רגילה קלאסית של משפחה חרדית... אבא רב שכונה, בבית שלנו, הצניעות, לשמור על עצמך, לשמור על העקרונות של מה שחונכת... צניעות, כמובן גם

¹² אם הישיבות, נחשבת לישיבה החשובה והיוקרתית ביותר בעולם הישיבות (לוי, 1988 ; כהנר, 2009). בוגריה כיהנו ומכהנים בצמרת עולם הישיבות בעשורים האחרונים של המאה ה-20 ובעשורים הראשונים של המאה ה-21.

¹³ תהילים, מה', 14

בשיחה, אם זה עם אנשים זרים, דברים מאד שמורים בבית, לא יוצאים לרחוב ועושים מה שרוצים".

פרט לחדווה ובלהה, נשות הקבוצה השנייה אשר הגיעו ממשפחות שמרניות יותר, ניתן להציג גם את תהילה אשר גם היא מסבירה שהיא מגיעה ממשפחה חרדית ושמרנית יותר וכי משפחתה ניסתה לאורך השנים להתחנך בחינוך האשכנזי, אשר נחשב לקפדני יותר (זיכרון, 2014) ומתארת את הוויתורים שמשפחתה עשתה לאורך השנים בכדי להשתלב בקהילה, בין אם מדובר בשינוי הלבוש או הקפדה על טלפונים "כשרים" כפי שנהוג בקהילה החרדית השמרנית. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה:

"אני מגיעה ממשפחה חרדית לחלוטין, גדלתי בבני ברק, משפחה ספרדית, לא הספרדי הכבד, הספרדי המשתכנז, אני אקרא לזה, כולם חרדים, סבים סבתות דודים דודות, גם בעלי, למדתי בחרדי שמור, בית יעקב הטובים, החיידרים האשכנזים הטובים, ההורים שלי תמיד התאימו את עצמם כדי להתקבל למקומות האלו, לא נישארו כמו שהם, ואמרו נלך לאיפה שיהיה, כמו בתי כנסת שאבא שלי היה צריך לשנות, אמא שלי, מראה או לבוש שהיה צריך לשנות... טלפונים עם סינון, כל מיני כאלו".

ניתן להבין אם כך מתת פרק זה, העוסק ברקע התרבותי והדתי של הנשים במיזם "תוכנה באמונה" כי הנשים הללו מגיעות כולן מהחברה החרדית לה יש מאפיינים ברורים אך למרות זאת חברות הקבוצה הראשונה, חלוצות המיזם, אשר הגיעו דרך פרסום והלכו "אל הלא נודע" מגיעות מבתי מודרניים ופתוחים יותר, בין אם מדובר במשפחות שהגיעו מערים חילוניות כמו תל אביב, או במשפחות דתיות או חוזרות בתשובה. לעומתן, נשות הקבוצה השנייה, הגיעו דרך שמועה שעברה מפה לאוזן מאנשים שהבינו כי המיזם אכן מאפשר להן לשמור על אורח חייהן כחרדיות: הפרדה מגדרית, כשרות וצניעות ולכן הן הגיעו מבתי שמרניים יותר, כפי שניתן היה ללמוד מהציטוטים שהוצגו לעיל. כמו כן, ניתן להבין כי כלל המשתתפות הינן חרדיות לכל דבר ועניין וחלקן נשואות לאברכים ולומדי תורה. הנשים בחברה החרדית מגיעות מאורח חיים חרדי המקפיד על קיום מצוות, וערכים חרדיים כמו לימוד תורה, אשר בדרך כלל חיים בנפרד מהחברה הכללית, בערים או בשכונות נפרדות ויש להן סימני היכר חיצוניים שבאמצעותם ניתן להבין כי הן חלק מהקהילה החרדית, כמו לבוש או כיסוי ראש (קלעג'י וכהן, 2017). אמנם לא כל המשתתפות בתוכנית מגיעות מרקע דומה ודרגות ההפרדה בין המינים שונות מקהילה לקהילה בתוך החברה החרדית, אך ישנם כללים הלכתיים ברורים לגביהם קיימת הסכמה רחבה בקרב כלל החוגים בקהילה החרדית. כמו כן, מרבית הנשים נשואות לאברכים המשתייכים ל"חברת הלומדים" החרדית ואינם חלק ממעגל

העבודה במשק הישראלי. נשים אלו באות ממשפחות בהן השכלה מקצועית או גבוהה לנשים הינה לגיטימית שכן הדבר משרת את המטרה- להינשא לבעל העוסק בלימוד תורה ולאפשר לו ללמוד תורה ללא הפרעות וללא התעסקות בענייני הפרנסה (פרידמן, 1999). רובן מגיעות מבתיים חרדים "קלאסיים", בתים שהקפידו על כללי הקהילה החרדית על כל חומרותיה. המושג "חרדי קלאסי" הינו מטבע לשון אותו טבעו הנשים בראיונות איתן, הן חוזרות עליו פעם אחר פעם, וללא שהן שומעות או יודעות זאת אחת מהשנייה. אולי יש בכך כדי לבטא את הרצון שלהן להדגיש שהן חלק מהחברה החרדית הרגילה, למרות שהן נשים שעובדות בהיי-טק בצבא. ניכר אם כך כי למרות שהמרואיינות מציגות את עצמן כמגיעות מבתיים חרדים "קלאסיים" בפועל הן הסכימו להגיע ולעבוד בתוך הצבא כך שמעניין לבחון מלבד הרקע התרבותי והדתי של הנשים הללו גם את הרקע ההשכלתי שלהן ואת המניע שלהן לקחת חלק במיזם ייחודי שכזה. תת הפרק הבא יעסוק ברקע ההשכלתי של הנשים.

3.2 רקע השכלתי של המשתתפות במיזם

ראשית, יש לציין כי חלק מדרישות הסף להתקבל לתוכנית "תוכנה באמונה" היו לכל הפחות, לימודי תעודה במחשבים: "הנדסאיות תוכנה בעלות תעודה או תואר בתכנות" לכן כל הנשים בתוכנית הינן בעלות השכלה פורמלית בתחום המחשבים. רובן ללא תואר אלא רק עם לימודי תעודה הניתנת בסמינרים ומיעוטן בעלות תואר ראשון בהנדסת תוכנה. למרות שניתן היה לראות הבדל בין שתי הקבוצות ביחס להיבט התרבותי-דתי, במישור ההשכלתי, לא קיים כל הבדל בין הקבוצות. כשליש מהנשים בשתי הקבוצות למדו לתואר ראשון והשאר בעלות תעודת מה"ט כפי שהוסבר לעיל. כמו כן, הובהר על ידי הדרג הפיקודי בצבא כי הנשים מוינו לאור הכישורים והיכולות האישיות שלהן ולא נפסלו לאור קיום תואר ראשון או תעודת מה"ט כזו או אחרת. כמו כן, כלל הנשים הגיעו מהקהילה החרדית כך שהן למדו במסגרות החרדיות לאורך השנים.

הנשים שהשתתפו בתוכנית צמחו מתוך מוסדות החינוך של "בית יעקב", המהווה המודל העיקרי והזרם הנפוץ ביותר במוסדות החינוך לנשים בקהילה החרדית, כאשר במרבית בתי הספר של "בית יעקב" עדיין לא קיימת תכנית לבגרויות במתכונת מלאה. החניכות לומדות השכלה כללית, באופן כמעט זהה לזו הנהוגה במערכת החינוך הממלכתי. ברמה המכשירה אותן לעבור בהצלחה את לימודי הבגרויות, וזאת למרות שהן לא ניגשות לבחינות הבגרות. למעט שינויים המתבקשים בשל צנזורה עצמית של חומרים, שאינם הולמים את הערכים החרדיים ובתוספת לימודים תורניים (זיכרמן, 2014). למרות זאת, בהתייחס להשכלה גבוהה, הנשים במיזם זה למדו תכנות או הנדסת

מחשבים במסגרת לימודיהן בחינוך העל תיכוני או במכללות לנשים חרדיות. מגמה זו של נשים בקהילה החרדית המגיעות ללימודי השכלה גבוהה הינה מגמה חדשה יחסית (גלבוע, 2014).

בנוגע לרקע ההשכלתי של המשתתפות במיזם ניתן להציג את נעמי אשר למדה בסמינר במשך שנתיים, כאשר בסיום הלימודים היא סיימה עם תעודה וללא תואר. היא מסבירה כי היה לה חשוב ללמוד בסמינר בשל המסגרת הרוחנית הקיימת בו ופחות בשל הרמה האקדמית של המקום. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה:

"אני למדתי באופקים"¹⁴ כי אחותי למדה שם, לא אהבתי מחשבים בכלל, חיפשתי מקום ללמוד, ואחותי ממש שכנעה אותי, אמרה שמחשבים זה להשתמש בראש, וזה סיפוק, והשתכנעתי... לימודים אינטנסיביים, סמינר מאד חרדי... הסמינר מאד מקדם את הבנות מבחינה רוחנית... לומדים בבוקר שיעורי קודש, ואחר הצהריים לימודי מקצוע, אני אישית הלכתי על מחשבים, אבל יש עוד מקצועות, חינוך מיוחד, הוראה".

גם מדבריה של בלהה ניתן להבין כי היא העדיפה ללמוד בסמינר ובו לימודי תעודה בלבד ומדגישה שהכי היה לה חשוב ללמוד מקצוע שמאפשר על ידי הרבנים. בלהה מסבירה כי היא למדה שם במשך 6 שנים:

"למדתי בסמינר רק של בנות, ארבע שנים ראשונות מקביל לתיכון, למדתי מתמטיקה אנגלית, ספציפית לא עשינו בגרויות המבחנים שלנו נקראים "חוצים"¹⁵ אח"כ יש סמינר ה'-ו', שכל אחת יכולה לבחור מקצוע שמאפשר כמובן גם ע"י רבנים... וכמובן גם הוראה וגננות... שהייתי צריכה לבחור מקצוע, התייעצתי עם מורות והן אמרו לי שמאד מתאים לי תכנות... הלימודים קשים אבל זו חוויה מהממת".

מרואיינת נוספת, לאה גם כן התייחסה לסוגיית הרקע ההשכלתי והסבירה כי היא העדיפה ללמוד בסמינר ולוותר על התואר. במהלך הראיון היא תיארה כי היא התלבטה באם ללמוד תואר

¹⁴ מכללת אופקים נקראת גם סמינר אופקים היא מכללה תורנית לבנות הממוקמת בעיר אופקים. השנתונים הלומדים בה מקבילים לכיתות י"ג-י"ד בסמינרים החרדים הנקראים שנה א' וב' בהתאמה ושנה ג' הכוללת יום אחד בשבוע לבנות שלומדות הוראה. המכללה נוסדה בשנת 1979. המכללה כוללת לימודי קודש הנלמדים בבוקר, ולימודי מקצוע בשעות אחר הצהריים. בין המקצועות הנלמדים הם הוראה, ייעוץ מס, הנדסת תוכנה, גרפיקה ממוחשבת, הוראה מתקנת ואומנות. המכללה אינה מעניקה תארים אקדמיים.

¹⁵ מבחני החוץ נערכים על ידי מכון סאלד בפיקוח משרד החינוך ובליוי נציג מהנהלת מוסדות בית יעקב. הבחינה נערכת במקצועות הבאים: היסטוריה כללית, היסטוריה יהודית, מתמטיקה, אנגלית, דקדוק תחביר והבעה. בשנת 2012 החליט שר החינוך -סער להכיר בהם כשווי ערך לבגרויות, 2 יח"ל.

ראשון אך בסופו של דבר החליטה ללמוד בסמינר כי רצתה ללמוד כמה שיותר לימודי יהדות בכדי שהיא תוכל להשיג כלים דתיים ורוחניים שיאפשרו לה להתמודד עם העתיד שלה. ניכר כי לאה נוקטת בגישה החרדית של "טוב לי תורת פיך מאלפי זהב וכסף"¹⁶ שהיא העדפה ברורה לערכים של לימוד תורה, או במקרה זה של לימודי קודש וחינוך לערכים חרדיים, על פני ערכי ממון, וכסף. היא מוסיפה, כי היא שמחה שעשתה את זה, למרות שהיא מרוויחה פחות כסף מחמת העובדה שאין לה תואר, היא עדיין מעדיפה להיות יותר דתית, יותר חרדית ובעלת מטען תרבותי רוחני גם אם הדבר בא על חשבון השכר החודשי. ניתן ללמוד זאת מדבריה :

"בסמינר למדנו הרבה לימודי קודש, כן במגמה של לימודי חול ולהתמקצע בהם, וברור שמכניסים המון לימודי קודש, הרבה הבית היהודי, ומקבלים בסיס טוב וערכים והכל, כדי שבאמת בהמשך, כל אחת תלך לדרכה ותשתלב, וכשתגיע לעולם החילוני, היא תישאר עם האני שלה והמזוודה שהיא קיבלה איתה, זה גם היה השיקול שלי אם ללכת למכללה לעשות תואר ורק לימודים, או לעשות ה' ו' בסמינר, ושיש לימודי קודש והבית היהודי, וכל מיני דברים שיכולים לתת לך כלים, והחלטתי כן להישאר, ואני שמחה שעשיתי את זה".

בדומה ללאה, גם פסיה, מרואיינת נוספת החליטה לוותר על לימודי התואר, זאת למרות שהיא כבר התחילה אותם. לבסוף היא מסבירה כי היא עברה לסמינר באופקים :

"התקבלתי ללימודי תואר בכיתה י"ב בסמינר, אח"כ היו הרצאות של הרב ארלנגר שהרצה נגד תואר ולימודים אקדמאים, אז החלטתי להשאיר את זה בצד, והחלטתי ללכת לאופקים".

בהקשר זה יש להבין כי הוויתור של הנשים הללו על לימודים אקדמיים בתחום התכנות איננו פשוט, שכן הן משקיעות זמן רב בלימודים ולבסוף יוצאות עם תעודה בלבד וללא תואר ראשון. לכן, לאורך השנים ניתן לראות כי חל שינוי בחלק מאותם סמינרים אשר החלו להכניס תכנים אקדמיים. ניתן לראות זאת בדבריה של נאוה למשל, שהסבירה כי הסמינרים החלו להכניס תכנים נוספים בכדי למנוע מהסטודנטיות בסמינר לפרוש ממנו ולעבור ללימודי תואר. נאוה גם מציינת כי למרות שהיא שקלה באם לעזוב את הסמינר, היא בסוף בחרה להישאר ולסיים את הלימודים :

¹⁶ תהילים קיט' עב'

"אני גם רואה את הסמינרים, הם מתחילים להכניס לאט לאט זה (אקדמיה-א.ס.) כי הם מבינים שבנות ילכו להם, ולהחזיק בית של תורה זה לא יקרה אם ככה הם ימשיכו, באמת היתה הרבה התלבטות, גם עם ההורים שלי אבל בסוף החלטנו להישאר, הייתי גם מאד צעירה, אני הכי צעירה במחזור".

בשנים האחרונות נוספו מסלולים רבים יותר בסמינרים הכוללים מקצועות נוספים כמו אדריכלות, גרפיקה, צילום ואפילו בימוי ומשחק (זיכרמן וכהנר, 2012: והלר, 2014). למרות זאת מוסבר כי במרבית הסמינרים אין עדיין לימודי תואר ולכן לאחר מכן חלק מהסטודנטיות פונות ללימודי השלמה לתואר ראשון (זיכרמן וכהנר, 2012).

פרט למשתתפות במיזם שלא למדו תואר ראשון, חלקן דווקא מספרות על כך שהן עשו תואר ראשון. חדווה, היא אחת מהמשתתפות הללו המתארת את התהליך שעברה מלימודי הוראה ללא תואר ועד להתחלת לימודי תואר ראשון במחשבים, בזמן היותה אם לשלושה, בסיום התואר ובת 25 בלבד. הדרך של חדווה מציגה את הדרך של הנשים החרדיות אשר בתחילת הדרך בוחרות בדרך כלל שלא ללמוד תואר ראשון אלא רק לימודי תעודה וכי לאחר מכן, בזמן היותן אימהות הן נדרשות ולצאת וללמוד בשנית תואר ראשון, דבר שאינו פשוט כלל מבחינה כלכלית ומבחינה לימודית. ניתן ללמוד אודות התהליך שעברה חדווה, מדבריה המוצגים מטה:

"הלכתי (בסמינר א.ס.) להוראה. עבדתי בתחום... ואחרי הרבה תסכולים... הכרתי מישהי... היא אמרה לי אני נרשמת למכללה לעשות תואר, מה את אומרת?... הלכתי והתחלתי את הסיפור הזה... אני זוכרת את היום הראשון בלימודים שאמרתי לעצמי, השם ישמור, איך אני אסיים את זה? התחלתי עם ילדה אחת, בהריון חודש שמיני של השנייה, סיימתי את הלימודים אחרי שהשלישית נולדה".

יהודית ואפרת מספרות גם כן על סיפור דומה של השלמת הלימודים לתואר ראשון לאחר לימודי הסמינר. בשני המצבים הן השלימו תחילת לימודי תעודה או לימודי הנדסאית ורק לאחר מכן השלימו את התואר הראשון. אפרת אף מציינת בדבריה כי היא שילמה מחיר חברתי מחברותיה, בשל העובדה שהיא השלימה תואר ראשון, דבר שלא היה נהוג בסביבתה הקרובה. להלן דבריהן:

"למדתי בתיכון בית יעקב, סמינר אפיקי דעת בירושלים לתואר הנדסאית תוכנה עם הוראה כמובן, ואח"כ השלמתי לתואר ראשון במדעי המחשב" (יהודית).

"למדתי בסמינר במודיעין עילית, ואז עברתי ללמוד תואר במדעי המחשב בלוסטיג¹⁷ ...
למדתי בסמינר, מקום שלומדים בו גם לימודי חול וגם לימודי קודש, אני אישית לא עשיתי
בגרויות, אבל לא הייתי צריכה להשלים הרבה, עשיתי שני קורסים קצרים וישר נכנסתי
לתואר ... לא עניין אותי מה עברתי עם חברות" (אפרת).

כפי שעולה מדבריהן, גם בספרות המחקרית מוסבר כי בבתי הספר של "בית יעקב", בו
הנשים למדו, עדיין לא קיימות תוכניות לבגרויות במתכונת מלאה, כך שהחניכות לומדות השכלה
כללית שמאפשרת להן לעבור את לימודי הבגרות במידה והן ירצו להשלים אותן בהמשך חייהן,
כאשר התכנים בבתי ספר אלו כוללים גם צנזורה עצמית של חומרים שאינם הולמים לערכים
החרדיים ותוך שילוב לימודים תורניים (זיכרמן, 2014). בנוגע לכך שהנשים גם למדו השכלה
אקדמית, כאשר מדובר במגמה חדשה יחסית במגזר החרדי, לפיה יותר ויותר נשים חרדיות פונות
ללימודי השכלה גבוהה (גלבוע, 2014).

מובן אם כך מתת פרק זה, כי הרקע ההשכלתי של המרואיינות שהשתתפו במחקר זה
ובמיזם "תוכנה באמונה" הוא לימודי תעודה בסמינר או לימודי תואר ראשון שבדרך כלל הושלמו
לאחר לימודי התיכון או הסמינר. ניכר כי כלל הנשים שדבריהן הוצגו לעיל, עברו אתגרים בכניסתן
ללימודים שכן מרביתן רצו שהלימודים לא יפגעו בהן במישור החברתי והקהילתי ולכן למדו
בלימודי הסמינר המאושרים על ידי הרבנים בקהילה. רק בשלב מאוחר יותר אחרי שהן השלימו
את לימודי הסמינר, חלקן החליטו להמשיך ללימודי התואר, כאשר חלק ציינו כי הן ספגו מחיר
חברתי של נתק מחברותיהן הטובות ביותר, בשל החלטתן להמשיך וללמוד תואר ראשון. הנשים
הללו בחרו להמשיך וללמוד לתואר ראשון למרות המחיר, מתוך הבנה של היתרונות המשמעותיים
הטמונים באקדמיה בפן הכלכלי ומתוך הרצון שלהם להשתלב במשרות רווחיות יותר בשוק העבודה
הישראלי. דוגמה לכך ניתן לראות בדבריה של ציפי אשר הסבירה כי למרות שהיה להורים שלה

¹⁷ מכון לוסטיג הוא מסגרת המשך לתיכון לוסטיג, שהוקם בשנת 1989 ופועל כמוסד אקדמי לבנות בית יעקב -
כשלושה של המרכז האקדמי לב (לשעבר בית הספר הגבוה לטכנולוגיה בירושלים). הקמפוס שוכן בבניין של תיכון
לוסטיג ברמת גן ומהווה מסגרת המשך לרוב תלמידותיו. כמו כן לומדות בו תלמידות מסמינרים חרדיים ומתיכונים
ממלכתיים דתיים. עד הקמתו התקיימו לימודי המשך על-תיכוניים בתחום ראיית חשבון ולאחר הקמתו נוספו בו
לימודי מחשב. חלק משעות הלימודים מוקדש ללימודי מקצועות קודש.

חשוב שהיא תלמד תורה, בפועל היה גם חשוב לה ולהם שהיא תוכל "להכניס יותר כסף" ולפרנס את המשפחה. לדבריה בנות עם תואר ראשון מרוויחות יותר וזה מה שהוביל אותה בהחלטה שלה:

"מאד מעריכים תורה בבית, והיה חשוב להם שאלמד במקום שנותן מקצוע טוב, ותעודות,

שאוכל א"כ לפרנס ולהכניס יותר כסף, על אותה עבודה שבת שעושה בסמינר מרוויחה

פחות, כי יש לי תואר, כאן זה ממש הבדל, בנות עם תואר מרוויחות משמעותית יותר"

זאת בדומה לספרות המחקרית אשר מראה כי נשים חרדיות החלו להשתלב יותר באקדמיה (זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן, 2007). ממאמרים אלו ניתן להבין כי הסיבה המרכזית לכך היא הרצון של הנשים החרדיות לשפר את המצב הכלכלי של משפחותיהם. במגזר החרדי קיימת מצוקה כלכלית אשר הובילה את הנשים לנסות ולהשתלב יותר בשוק העבודה, למרות שהדבר מאתגר את הסטאטוס קוו שהיה נהוג בקהילה החרדית (זיכרמן וכהנר, 2012; קפלן, 2007).

הגישה העולה מהממצאים בפרק זה היא דואלית, מכיוון שמצד אחד קיימת ציפייה מהאישה החרדית לשאת בעול הפרנסה בכדי לאפשר לבעלה לצאת וללמוד תורה, כאשר שכר גבוה תלוי בין היתר גם בלימודי תעודה ולימודי תואר ראשון. מצד שני, הנשים הללו חשופות לביקורת רבה כלפיהן שכן לימודים אקדמיים של תואר ראשון, בייחוד במסגרות לא חרדיות, אינן מקובלות עדיין בקהילה. הדואליות הזו גורמת לכך שקיימת ציפייה מהאישה החרדית לפרנס אך מצד שני דגם האישה המשכילה ואשת הקריירה איננה עולה בקנה אחד עם דמות האישה החרדית הקיימת במגזר החרדי. אחת ההתייחסות להיבט זה במישור התיאורטי היא של בראון (2012) אשר הסבירה במאמרה כי הקשיים הללו של האישה החרדית נובעים מכך שהחברה החרדית היא חברה פטריארכלית מצד אחד ומצד שני החברה דורשת מהאישה להיות המפרנסת העיקרית, דבר שיכול להפוך להיות בולט יותר בקבלת ההחלטות במישור המשפחתי בהתאם לפתגם "בעל המאה הוא בעל הדעה". ניתן לצפות אם כך שהנשים החרדיות יחוו קונפליקט בעת יציאתן לעולם העבודה, בשל הציפיות הסותרות כלפיהן, מצד אחד לפרנס את המשפחה ומצד שני לעשות זאת תוך שמירה על עקרונות החברה החרדית. התובנה העולה ממחקר זה היא שהנשים החרדיות לא חוות זאת כקונפליקט אלא כדרך חיים כך שהן מצליחות גם לפרנס את המשפחה אך גם לשמור על העקרונות הנהוגים בקהילה החרדית. ייתכן שחוויתן זו, שלא מדובר בקונפליקט, הינה תוצר של רצון לשמר את הלגיטימציה שיש להן כיום, לצאת ולעבוד בתחומים שונים בחברה החילונית, בין אם בחברות היי טק או בצבא, כפי שהיה במקרה של הנשים במחקר הנוכחי ומצד שני להמשיך ולפתח את עצמן בדרך שמקובלת על הקהילה וראשיה.

3.3 המניע של הנשים להיכנס למיזם

התמה השלישית עסקה עד כה ברקע התרבותי, הדתי וההשכלתי של הנשים החרדיות, העובדות במיזם. מתמה זו ניתן היה ללמוד כי הנשים החרדיות מגיעות מבתיים חרדיים "קלאסיים" ולמרות זאת הן החליטו לעבוד בהיי טק בתוך הצבא. תת פרק השלישי בתמה זו, מתייחס למניע של הנשים להיכנס למיזם זה, כאשר כאן תהא התייחסות לשלושה נושאים מרכזיים, הרצון של הנשים לאפשר לבעליהן להמשיך וללמוד תורה, להצליח ולמצוא עבודה איכותית בתחום התכנות (אתגר שאינו פשוט עבור הנשים החרדיות) והרצון להיכנס לעבודה מתגמלת ומאתגרת בעלת ניסיון. בעוד שתתי הפרקים הראשונים בתמה זו עסקו ברקע התרבותי, הדתי וההשכלתי שלהן, תת הפרק השלישי מציג את אותו רקע תרבותי ודתי כאחד המניעים שגרמו להן להיכנס למיזם, יחד עם רצון למצוא גם עבודה איכותית ומתגמלת.

במסגרת תמה זו, עלה כי אחד המניעים שיכול להשפיע על רצון להיכנס למיזם, הוא הרצון שלהן שבעלן ימשיך וילמד תורה, כפי שנהוג בחברה החרדית. מדבריה של רחלי, למשל עולה כי היא רצתה תמיד להתחתן עם מישהו שילמד ושהיה לה חשוב מאוד. כך ניתן לראות גם אצל לאה אשר דבריה מוצגים לאחר מכן, והסבירה שהיא רצתה בחור שילמד תורה כל חייו ולא שירת בצבא. אביטל, אשר דבריה מופיעים מטה לאחר מכן, הסבירה שמבחינתה בעל שלומד תורה זה ערך עליון. ניתן ללמוד זאת מדבריהן המוצגים מטה :

"אני כל הזמן אמרתי שאני רוצה להתחתן עם מישהו שילמד ... זה היה ממש חשוב לי".

"התחתנתי עם בעלי שגם מגיע ממשפחה קלאסית... הוא לא עשה צבא, הוא בישיבה קדושה היום, ובחור עם ערכים שכן ירצה לשבת וללמוד..., היום החרדים שעושים צבא זה לא החרדים הקלאסיים, וכן חיפשתי בחור שישב וילמד, ולמד כל החיים בישיבה קדושה, והלך למסלול הזה ולא לצבא".

"ערך עליון מבחינתי זה שבעלי ישב וילמד, זה גם מה שחיפשתי, אחד רציני שיושב ולומד ואוהב ללמוד, ונהנה ללמוד".

גם בדבריהן של מיכל וגילה ניתן לראות עמדה דומה לכך. הן מסבירות כי היה להן שאיפות שהבעל שלהן ילמד תורה, כאשר גילה אף הדגישה כי המטרה שלה הייתה שהיא תעבוד ותביא פרנסה לביתה, בעוד שבעלה ילמד תורה וציננה שזאת הייתה השאיפה שלה מראש :

"השאיפות שלי היו תמיד שיהיה לי בית של תורה, שבעלי יוכל לשבת וללמוד, זה מגיע מהבית... אני אישית, רציתי שבעלי יהיה אברך, מהבית והסמינר מאד הגיע ההשקפה של לשבת וללמוד" (מיכל).

"אני חרדית, בעלי אברך, בשאיפה בעזרת השם לתמיד... אני לא יכולה לחשוב אחרת, אני כל כך רואה את המעלה של בעל שלומד תורה, ואוירה של תורה בבית, וזו הזכות שלי לעבוד ולהביא את הפרנסה הביתה" (גילה).

מדבריה של רבקה למשל עולה כי גם היא רואה את לימוד התורה כערך עליון ושלעיתים יש לה שיחות עם חיילים במיזם אשר לדעתם ערך לימוד התורה איננו משמעותי, כאשר באחת השיחות אף טענו בפניה כי היא "מפחיתה בערכה" מכיוון שהיא חושבת כך:

"הגעתי עם ערכים מסוימים, ערך שבעלי יושב ולומד תורה, ואני רוצה שהוא יישאר לשבת וללמוד, ובשביל זה אני פה עובדת ולא הוא. נפגשתי עם מישוהו כאן שאמר לי: "בעלך יושב ולומד תורה ואת עובדת ועם תואר אקדמי וזה ממש פער באינטליגנציה ואיך אתן מתמודדות עם זה". עניתי לו שהפער הוא בנושא הספציפי הזה, של המחשבים, שאני יודעת והוא לא יודע, אבל בדברים אחרים הוא הרבה יותר כשרוני ממני ואין שום קשר בין כישרון לידע. אם הוא ילמד עכשיו מחשבים הוא יהיה הרבה יותר טוב ממני. אז הוא אמר לי: "אל תמעיטי בערך שלך". אני מניחה שיש נשים שעשויות באיזה שלב בעבודה "להתקרר" באמונה שלהן ולהתחיל לשכנע את עצמן שאולי זה נכון ואולי אני באמת שווה יותר ממנו. זה סוג של חשש שקיים, אצלי לא קיים החשש הזה, כי אני באמת מאמינה בעניין הזה".

ניתן להבין אם כך מתמה זו כי אחד המניעים של הנשים להיכנס למיזם הוא בכדי לאפשר לבעלים שלהן להמשיך וללמוד תורה בזמן שהן מפרנסות את המשפחה בעבודה יציבה וטובה. תמיכה לעמדה זאת ניתן למצוא גם בספרות המחקרית אשר מראה כי נשים חרדיות מתחתנות בדרך כלל בחוויה דומה: שידוך, רצון לבעל שלומד תורה, בחור ישיבה משיבה הנחשבת למפורסמת וטובה (פרידמן, 1995). כמו כן מוסבר כי בתחום זה, הנשים החרדיות העובדות בצבא, אינן שונות מחברותיהן לכיתה או לסמינר. למרות שנראה כי מדובר בנשים שונות, מיוחדות יותר, עם שאיפות ויכולות, אך כאשר זה מגיע לבחירת בן זוג הן אינן שונות מאחרות ונשארות בתלם, מעוניינות למצוא בעלים אברכים, בעלים שילמדו תורה, ומכאן הדרך לגרום להן להיות המפרנסות ולצאת ולהביא כמה שיותר כסף לכלכלת הבית, קצרה (בראון, 2012). מתמה זו אפשר ללמוד אם כך כי הרקע התרבותי והדתי של הנשים והרקע ההשכלתי שלהן, הפך להיות חלק מרכזי בשיקול שלהן

להיכנס למיזם, כך שהנשים החרדיות היו מעוניינות למצוא עבודה על מנת לאפשר מצד אחד, את לימודי הבעלים ומצד שני לאפשר להן, בתור נשים משכילות לחפש עבודה איכותית ומתגמלת. במאמר זה של בראון (2012) אף הוסבר כי אחת הסיבות המרכזיות שבגינן נשים חרדיות מסכימות לעבוד, היא בכדי לאפשר לבן הזוג להמשיך וללמוד תורה, כאשר נשים צעירות ומבוגרות מחזיקות בתפיסות עולם זהה שלימוד תורה הוא ערך עליון ולכן עליהן לחפש מקום עבודה שיאפשר להן לפרנס את המשפחה בצורה המיטבית ביותר.

מלבד סוגיית הרצון של הנשים לאפשר לבעליהן ללמוד תורה, ניכר גם במסגרת הראיונות עם הנשים, כי הן רצו למצוא עבודה יציבה וכי הן התמודדו בעבר עם קושי בהקשר של מציאת עבודה. תהילה למשל מתארת את החוויה האישית שלה ומסבירה שלא היה לה תואר אלא לימודי תעודה בלבד ולכן היא התקשתה יותר, לתפיסתה, למצוא עבודה:

"ואז התחילה הסאגה של מציאת עבודה, היה נורא קשה, בעיקר שאני לא אוניברסיטה, וגם התואר שלי הוא לא תואר של לוסטיג".

פסיה, תיארה גם כן את החשש שלה להגיע לראיון מכיוון שהיא הייתה בהיריון והיא חששה שהדבר ישפיע על קבלתה לעבודה. ניתן ללמוד זאת מדבריה המוצגים מטה:

"התחלתי לעבוד בהנהלת חשבונות... אחרי כמה חודשים ראיתי את המשרה הזו, זה היה נשמע לי משרה ממש מתאימה... עד שהדברים זזו אני הייתי כבר בחודש שישי, הייתי בהריון של הבן הבכור שלי, התביישתי לבוא למבחן בהריון, אבל אמרו לי שזה לוקח הרבה זמן, אז אמרתי שאני אבוא".

נאוה מתארת חשש דומה גם כן והסבירה כי כאשר היא בחרה ללכת ולעבוד בצבא היא שקלה את האפשרויות האחרות שלה שבהן התשלום הוא נמוך יותר באופן משמעותי ולכן בסופו של דבר בחרה ללכת ולעבוד בעבודה מתגמלת יותר, למרות הסביבה הצבאית, בה עובדים גם גברים. גם מיכל התייחסה לאותו החשש אך הסבירה כי בעלה גיבה אותה וכי היא הרגישה שהאופציה האחרת שלה לא מתגמלת אותה, שכן התשלום שם הוא בשכר מינימום. מדבריה של מיכל, עולה דווקא נקודה חריגה שכן למרות שבעלה הגיע ממשפחה בה העבודה בצבא היא אינה לגיטימית כלל, בפועל הוא דווקא עודד אותה ותמך בכניסתה לפרויקט. להלן דבריהן:

"הלכתי למטריקס לראיון, אני זוכרת את עצמי אומרת לעצמי, הם ישלמו לי גרוש וחצי, ובאותו זמן התקבלתי לחברה אחרת בהר חוצבים, ושאלתי את עצמי, האם שווה לי ללכת למקום שישלמו לי פחות, ותהיה לי חממה הכי בסגורה בעולם, או ללכת למקום שזה עם

קבוצת נשים, אבל די ברור שיהיה לי קשר עם גברים כל היום, ואני זוכרת שכל הזמן הייתי בדיסוננס הזה, מה יותר נכון, הדילמה הזו כל הזמן שם" (נאוה).

"הבנתי שזה בצבא, בעלי אברך, וזה למשל היה דבר שלא לגיטימי במשפחה שלו אז נלחצתי, אמרתי אולי לא, אולי יעשו לי בעיות בחיידרים, ואולי זה יהיה בעיה... היום אני משתייכת לזרם קצת יותר חזק בציבור החרדי, ובעלי אברך, ובטח אני אשלח לחיידרים הכי טובים ובטח שם יהיה בעיות, ואני לא רוצה את זה. דווקא בעלי לא ראה בזה שום בעיה. ואפילו ממש עודד, ואמר למה לא, את מאמינה בזה, ואת אוהבת כאלו דברים, ואת לא רצית לעבוד במטריקס, שכחתי לומר שהייתי גם בראיון במטריקס, מטריקס זו חברה בקריית ספר שמעסיקה עובדות בניצול מוחלט... הם משלמים שכר מינימום" (מיכל).

גילה התייחסה לקושי נוסף במציאת עבודה, הכרוך בשעות העבודה הרבות. היא מסבירה כי הדבר לא פשוט עבור אישה נשואה עם ילדים וכי השכר במקומות אחרים הוא נמוך ולא מתגמל. ניתן להבין זאת מדבריה:

"התחלתי לחפש עבודה, הייתי בכמה ראיונות, חלק לא תאם את הציפיות, כמו דרישה של תשע שעות ביום וזה קשה לי להגיע לתל אביב תשע שעות, ולא נתנו שכר מתאים".

שעות העבודה הארוכות הנדרשות מעובדת בעולם ההיי-טק, הן לעיתים ארוכות מאוד, ולכן נשים חרדיות רבות מוותרות על עבודה איכותית, ופונות לעיתים קרובות למקצועות כמו הוראה המאפשרות להן שעות עבודה נוחות. התועלת הקיימת במשרות חינוכיות, היא שמשרות אלו מאפשרות לנשים להיות יותר בבית ולתת לבעלים אפשרות לצאת וללמוד. כמו כן, תפיסת מקצוע ההוראה כאידיאלי לאימהות לא נובע משעות העבודה הרבות במקצוע ומשכר מתגמל אלא מכך שהמקצוע מותאם לחופשות של הילדים, דבר שמאפשר לאימהות לטפל בילדים בזמן החופשות השונות במהלך השנה (ווגנר, 2015). מיזם "תוכנה באמונה" מאפשר לנשים החרדיות שעות עבודה נוחות, וחופשים כעובדות מדינה, כמעט כמו עובדת הוראה, ולכן הן מוצאות את העבודה בצבא נוחה, כפי שנראה בהמשך.

אפרת משתתפת נוספת הסבירה את הקושי הרב שהיא חוותה במציאת מקום עבודה, כאשר תהליך החיפוש שלה כלל שליחת מאות קורות חיים לדבריה ודרישה לניסיון, דבר שלא היה לה בשלב החיפוש, כך שאחד המניעים שלה היה למצוא עבודה:

"היה לי קשה למצוא עבודה, למרות הממוצע הגבוה בתואר, שלחתי מאות קו"ח, אף אחד לא חזר אלי, וגם מי שחזר כתב, אנחנו מחפשים עם ניסיון, אל תשלחי לנו שוב".

ניכר אם כך כי הנשים מתארות בדבריהן שהן ניסו למצוא עבודה והתקשו לעשות זאת, חלקן במשך זמן רב, כאשר חלק מהדרישות שלא אפשרו להן להתקבל למקומות עבודה אחרים היו היעדר הניסיון שלהן, כמו גם תנאי העסקה לא מותאמים ליכולות שלהן ושכר לא מתגמל. בנוסף לכך לחלק גדול מהנשים אין כלל תואר ראשון, דבר גם כן שלא אפשר להן להתקבל למקומות עבודה, כאשר יש גם כאלו שייתכן וחששו מכך שיצטרכו להתאים את עצמם לדרישות שלהן בתור חרדיות. שכן, התחרות בתחום התכנות הינה רבה וכוללת גם יוצאי צה"ל שיש להם ניסיון משמעותי בתחום (מלחי, 2017). כמו כן, בשוק התעסוקה כיום ישנן גם נשים רבות אשר סיימו מסלולי תכנות, ללא כל ניסיון וללא תואר המתחרות גם כן בשוק העבודה על כל תפקיד פנוי (מלאך וכהנר, 2020). מעסיקים לעיתים חוששים מהעסקה של נשים חרדיות שמא אלו ידרשו מהם להתאים את העבודה בהיבט הדתי (בראון, 2012). תמיכה לכך ניתן למצוא גם במאמר נוסף אשר מסביר כי נשים חרדיות מתקשות למצוא עבודה בשוק החופשי מחמת החשש של מעסיקים שהן תצאנה לחופשות לידה רבות (גלבו, 2014).

ניתן להבין עד כה כי הנשים נכנסו למיזם מתוך שלוש סיבות מרכזיות: רצון למצוא עבודה מתגמלת, בשל קשיי השתלבות שהן חוו בעבר ובשל העובדה שהן ללא ניסיון בתחום. בהקשר זה יש לומר כי סוגיית חוסר הניסיון של הנשים בעבודה בתחום התוכנה, עלה כאחד המניעים המרכזיים שהשפיעו על הבחירה שלהן לעבוד בצבא. אפרת הסבירה למשל כי הניסיון שהיא תקבל בצבא יביא לכך שלאחר סיום תקופת העבודה היא תהיה מבוקשת בשוק העבודה, שכן יש ביקוש לבוגרי הצבא:

"היה בזה את הקטע שברור שהעבודה פה ברמה גבוהה, זה מה ששמעתי וגם קצת בררתי, ראיתי שיוצאי יחידות צבא, מוצאים יותר מהר עבודה... אתה צובר כאן ניסיון ורמה גבוהה, וגם בחוץ מעריכים את העבודה שיש פה (בצבא – א.ס.). חוץ מהרמה הגבוהה של תוכן, יש כאן רמה גבוהה של כתיבה נכונה. מאד שמים לב, לפחות איפה שאני נמצאת, לא סתם תריצי ותעשי".

אביטל גם כן התייחסה לניסיון שהיא תקבל מהעבודה בצבא והסבירה כי הניסיון בצבא נחשב ברמה גבוהה מאוד ומכיוון שהיא בתחילת הדרך הדבר עוד יותר חשוב בעבורה:

"חיפשתי עבודה אחרת בגלל הניסיון, הייתי מוכנה לחכות חצי שנה לעבודה בצבא כי זה ניסיון נחשב. גם עכשיו שאני בתוכו אני בכלל יכולה לומר, שהם דורשים הרבה, וזה ניסיון ברמה הכי גבוהה, הם מתקדמים מאד, ודורשים שאנחנו נתקדם כל הזמן, רק יוצאת גרסה

חדשה, או פיצוח חדש, הם דורשים וישר חושבים אם לעבור לזה, וזה ניסיון טוב, ובסוף אני בתחילת הדרך וחשוב לי הניסיון".

דוגמה נוספת ניתן לראות מדבריה של רחלי אשר גם כן התייחסה לניסיון והסבירה כי הצבא מאפשר לה ניסיון רב וגם נותן לה לעבוד ברמה גבוהה, כולל הכשרה וחונכת צמודה :

"כל כך היה חשוב לי לעבוד דווקא כאן, כי ידעתי שכאן אקבל הכשרה וניסיון, והנושא מאד עניין אותי. בשוק מחפשים אנשים עם ניסיון ומשלמים מעט מאוד, רציתי לעבוד כאן כי העבודה מאד מעניינת, נותנים לנו ניסיון וההכשרה מובנת מאליה. ממש חשוב להם שנעבוד ברמה הכי גבוהה שאפשר, עשו לנו הכשרה רצינית, לכל אחת יש חונכת שיושבת איתה, לכל שאלה ולכל דבר קטן".

את סוגיית חשיבות הניסיון וההכשרה בצבא, ניתן לראות גם בדבריה של בלהה אשר הסבירה הפרויקט של "תוכנה באמונה" כלל ניסיון והכשרה וכי העבודה גם מעניינת מאוד מעבר לכך. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה :

"רציתי את הפרויקט של תוכנה באמונה, אז לא התאמצתי לחפש עבודה בתכנות. היה חשוב לי לעבוד דווקא כאן, כי ידעתי שכאן אקבל הכשרה וניסיון, והנושא מאד עניין אותי. בשוק מחפשים נשים עם ניסיון ומשלמים מאד מעט, רציתי לעבוד כאן כי העבודה מאד מעניינת, נותנים לנו ניסיון, וההכשרה מובנת מאליה".

חריגה היא פסיה, שמסבירה כי היא הגיעה לעבוד בצבא לא מתוך תועלתיות אלא בתחושה של שליחות ורצון לעשות שינוי. היא הסבירה כי העבודה בצבא מקרבת בין החרדית לחילוניים וכי מבחינתה דווקא זהו המניע המשמעותי ביותר מבחינתה :

"למרות שאחת הסיבות העיקריות שבאתי לעבוד כאן זה תחושת השליחות שלי בעבודה הזו, בשנה הראשונה שלי כאן, זה היה כמו מסירות נפש כזו נסיעות באוטובוסים של שעתיים כל צד מירושלים, והמשכורת לא גבוהה, אבל עשיתי את זה כי אני באמת רואה בזה שליחות, כי אני מאמינה שאנחנו עם ישראל, אנחנו עם אחד, עם קטן, כאן בארץ ישראל, וזה פשוט הזוי שאנחנו יושבים כאן המון חרדים בארץ והמון חילוניים, ואין ביניהם שום תקשורת. אני יודעת שהציבור החרדי וכי הוא האשם הלא קטן בסיפור הזה, אפילו האשם המרכזי... גדלנו על זה שחילוניים הם אנשים בלי מוסריות, והם מבזבזים את החיים שלהם על כלום... והם גם לא יודעים על החרדים כלום בכלל, ואני חושבת שזה

מאד מאד חבל... ולכן לא רציתי לעזוב את העבודה למשהו בירושלים שיהיה לי יותר קרוב לבית ואולי אני ארוויח יותר, וזה מה שמחזיק אותי פה היום".

ניתן ללמוד אם כך מתת תמה זו אודות המניע של הנשים להיכנס למיזם. עולה כי הנשים נכנסו למיזם "תוכנה באמונה" מתוך רצון לאפשר לבעלים שלהם להמשיך וללמוד כערך עליון ומתוך ההבנה שהן צריכות לפרנס את הבית. כמו כן, עולה מדבריהן כי הן חוו קשיים בתחום חיפוש העבודה, בשל היותן חרדיות, אימהות או בשל היעדר הניסיון שלהן. לבסוף, עולה גם כי הנשים נכנסו למיזם מתוך הבנה שהוא מקנה להן ניסיון הנחשב ברמה גבוהה בשוק העבודה, כמו גם הכשרה וחניכה אישית, כאשר אחת המרואיינות אף ציינה כי היא נכנסה למיזם מתוך תחושת שליחות לחבר בין המגזר החילוני לחרדי. בהקשר זה עולה כי ישנן שלוש קבוצות של מניעים למציאת עבודה: מניעים אינטרינזיים (פנימיים) מניעים אקסטרניזיים (חיצוניים) ו"תחושת הקריאה" (שליחות) (Amabile, Hill, Hennessey, & Tighe, 1994). מניע פנימי הינו הרצון לעסוק בעבודה מתוך אהבה או סיפוק שמרגישים בעבודה או במקצוע. מניע חיצוני הינו הרצון לעסוק בעבודה מסוימת מסיבה שהיא פחות קשורה לעיסוק עצמו, כך שמדובר בתכתיב של מניע אחר, למשל תגמול כספי. לבסוף, מניע השליחות הינו אחד המניעים הקשור לרצון של האדם לעבוד בעבודתו מתוך תחושה שהעבודה מקנה משמעות גדולה יותר ותורמת למטרה חשובה או לאוכלוסייה כלשהי. סוגיית השליחות איננה בהכרח דתית, אך היא ידועה כמניע מרכזי של האוכלוסייה הדתית (גולדפרב, 2011). מהמחקר הנוכחי עולה אם כך כי הנשים שהגיעו למיזם, עשו זאת מתוך מניע חיצוני הנובע מרצון לפרנס את המשפחה, שכן ייתכן שהנשים החרדיות מתקשות להתייחס לעבודה בצבא כאל תחושת שליחות, שכן לא מדובר בארגון הנתמך על ידי ראשי הקהילה החרדית. מצד שני, ניתן לומר כי המניע שלהן כולל גם מניע פנימי הקשור למציאת עבודה איכותית ומתגמלת אשר במקביל תאפשר להן גם הכשרה ורכישת ניסיון.

התמה הראשונה נגעה אם כך בעולמן האישי של הנשים שהצטרפו למיזם תוכנה באמונה תוך התייחסות לרקע התרבותי דתי שלהן, לרקע ההשכלתי של המשתתפות ולמניע של הנשים להיכנס למיזם. מבחינת הרקע התרבותי והדתי שלהן עולה כי הן מגיעות כולן מהחברה החרדית, כאשר חברות הקבוצה הראשונה, חלוצות המיזם, הגיעו דרך פרסום ולכן ההתייחסות אליהן הייתה כ"הולכות אל הלא נודע". מניתוח הראיונות עולה כי הנשים מהקבוצה הראשונה הגיעו מבתיים מודרניים ופתוחים יותר, כגון משפחות דתיות לאומיות שהפכו חרדיות, משפחות חוזרות בתשובה או משפחות אשר חיו בעבר בערים חילוניות. לעומתן, הנשים מהקבוצה השנייה אשר הגיעו רק לאחר שהפריקט כבר "קרם עור וגידים", דרך שמועה שעברה בקהילה, הגיעו מבתיים שמרניים

יותר ורק לאחר שהבינו שהמיזם מאפשר להן לשמור על הפרדה מגדרית, כשרות ועל חוקי הצניעות. מלבד ההתייחסות לרקע התרבותי והדתי שלהן, תמה זו נגעה גם ברקע ההשכלתי של המשתתפות. הממצאים העולים בעבודה זו מראים שהנשים מגיעות מרקע של לימודי תעודה בסמינר או לאחר לימודי תואר ראשון, כאשר אלו שסיימו תואר ראשון השלימו אותו בדרך כלל רק לאחר לימודי הסמינר. בהקשר זה עולה כי הנשים מתמודדות מצד אחד עם ציפייה לפרנס את המשפחה ולצאת וללמוד לצורך כך, אך מצד שני נאלצות ללמוד בדרך כלל בלימודי סמינר בלבד המאפשרים על ידי הרבנים. לבסוף, תמה זו עסקה גם במניע של הנשים להיכנס למיזם, כאשר מניתוח הממצאים עולה כי הנשים הצטרפו למיזם מתוך רצון לאפשר לבעלים להמשיך וללמוד, כערך עליון, מתוך הרצון שלהן למצוא עבודה יציבה ומתגמלת, לאור הקשיים שהם חוו במציאת עבודה בשל היותן אימהות, חרדיות וחסרות ניסיון בתחום התכנות. כמו כן, הן ציינו גם אחד המניעים המרכזיים שלהן להצטרף למיזם היה שהמיזם אפשר להן לקבל הכשרה הנחשבת ברמה גבוהה בתחום התכנות בשוק העבודה הישראלי, כאשר המיזם גם העניק להן הכשרה כוללת תהליך חניכה פורמאלי. התמה השנייה "ולאן את הולכת" תעסוק כעת בתפיסות של הנשים בכל הנוגע למפגש שלהן עם המסגרת הצבאית חילונית ולדעות הקדומות שהיו להן בהקשר הצבאי-חילוני ולחשש מדעות קדומות כלפיהן כנשים חרדיות, כמו גם על אתגרי הקליטה שלהן בכל הנוגע להפרדה מגדרית.

4. תמה שנייה: "ולאן את הולכת"

אחד הנושאים הבולטים שעלו במסגרת התמה השנייה "ולאן את הולכת" היה סוגיית התפיסה של הנשים כלפי צבא ההגנה לישראל. לכן אתמקד תחילה בנושא זה.

4.1 עמדות הנשים כלפי המסגרת הצבאית-חילונית

מניתוח הראיונות שנערכו עם נשים משתי הקבוצות ניכר היה שהתפיסה כלפי הצבא הינה שהוא לא מתאים לקהילה החרדית וכי הנשים לא היו בוחרות לשלוח את ילדיהן לצבא. דוגמה לכך ניתן לראות למשל בדבריהן של בלהה וציפי אשר הסבירו כי הן לא היו שולחות "לעולם" את ילדיהן לצבא שכן מדובר בארגון חילוני:

"צריך את הצבא, אבל עבור צעירים חרדים זה לא מתאים... לעולם לא אשלח את בעלי או הילדים שלי לצבא, זה משהו שאני לא ארצה שהם יעשו בחיים, זו לא הדרך שלנו, הילד שלי בעזרת השם לא ירצה ללכת לצבא, דבר כזה לא יכול להיות, החינוך שלנו שונה, הילדים מתחנכים כל כך אחרת. כל הזמן הם שומעים הסברים למה לא כדאי להתגייס לצבא, הם

גדלים על העקרונות האלה באופן כל כך מושתת ויסודי שזה דבר שבכלל לא בא בחשבון" (בלהה).

"אם ילד שלי ירצה לעשות צבא אני מאד לא אשמח במצב של הצבא היום. מאד מאד לא אשמח, כמו שאני לא אשלח את הילד שלי למוסד חילוני לגמרי. הצבא הוא מוסד חילוני לחלוטין, עם אפס ערכים של יהדות בצורה ממש צורמת, ממש כואב לי הלב" (ציפי).

מדבריהן, ניתן להבין כי מכיוון שהצבא הוא מקום חילוני אז לתפיסתן הן לא היו מעוניינות שילדיהן יגיעו למקום כזה. הן מסבירות כי החברה משפיעה על האדם ולכן חשיפה של ילדיהן לאנשים חילוניים, יכול לגרום להם לעזוב את הדת. בדומה כך גם שירי התייחסה להיבט זה והסבירה כי למרות שהיא עובדת שם כיום, היא "לא השתכנעה" לשלוח את ילדיה לצבא, למרות שלתפיסתה היא תכבד את ההחלטות של ילדיה אם ירצו להצטרף לצבא:

"בתכלס לא השתכנעתי לשלוח לשם את הילדים שלי... זה לא גוף שהייתי ממליצה מראש. בעלי ממש לא היה רוצה ללכת, מדים וזה, בסביבה שאנחנו נמצאים, זה פשוט שונה, וזה יתקבל בצורה לא חיובית. להגיע עם זה בלתי אפשרי, הוא היה מתבייש ללכת עם זה אם ילד שלי יודיע לי שהוא הולך לצבא אני אכבד את זה והכל, אבל אני לא אמשוך לזה, אם הוא יגיד שהוא רוצה אז בסדר".

גם מרואיינות נוספות התייחסו לכך בצורה בולטת. אפרת הסבירה כי מבחינתה הצבא הוא קו אדום וכי היא לא תרצה שהן יצטרפו לארגון זה בעתיד. בדומה לאפרת, גם מיכל וציפי הסבירו כי מבחינתן "אין סיכוי" שילדיהן יצטרפו לצבא ועדיף שישקיעו את כוחם בלימוד תורה:

"צבא זה קו אדום מבחינתי, לא אשלח לעולם את בעלי או הילדים שלי, כי זה משהו שאני לא ארצה שהם יעשו בחיים, זו לא הדרך שלי... זה לא בשבילי, לא בשביל החינוך הפרטי שלי, לא בשביל הבנים שלי. זה לא הדרך שאני בוחרת בה מבחינת שירות צבא" (אפרת).

"לצה"ל לא הייתי מגיעה, להתגייס ולעבוד שם כחיילת לא הייתי עושה את זה, אם הילד שלי ירצה להצטרף לצבא אני אומרת לו לא, השאיפה שלי שילמד, (צוחקת- א.ס.) עדיין לא ילדתי את הילד הראשון, אבל בעלי, אין סיכוי" (מיכל).

"אם ילד שלי ירצה ללכת לצבא זה יהיה לי חבל, כי אני כן ארצה שהילד שלי ילמד, אני כן רוצה שהילדים שלי ישקיעו את כל הכוח שלהם בתורה, וילמדו כמה שיותר" (ציפי).

חדווה, מרואיינת נוספת, סיכמה את הנושא והסבירה כי בבני ברק וכחרדית, יש לה התנגדות ברורה לצבא וכי לתפיסתה אין אופציה כזאת בכלל:

"ברור שכמו חרדית בני ברקית קלאסית, אנחנו נגד הצבא, מה זה נקרא נגד, עושים דיחוי וזה, אין לי שום קרוב משפחה, לא בקרבה ראשונה, ולא שניה ולא שלישית... ואין שירות לאומי, אין כלום, אין כזו אופציה בכלל... לא אמרו הנה הוא הלך לצבא, אוי ואבוי, בכלל לא הכרנו מישהו שהלך לצבא, לא הייתה כזו אפשרות".

גם לאה מציגה בראיון עימה כי המצב האידיאלי מבחינתה היא שחרדים לא יעשו צבא אלא ישבו וילמדו תורה, שכן זוהי מטרתו של הגבר החרדי בחייו:

"אצלינו לא עושים צבא, יש דיחוי עד שמקבלים פטור, גברים יושבים ולומדים, המטרה של כל גבר בחיים זה לשבת וללמוד. לכן מקבלים דיחוי. בנות לא הולכות בכלל לצבא, מקבלות ישר פטור, מבחינת צניעות ובטח יש עוד סיבות".

ניתן אם כך להבין מדבריהן של המרואיינות כי היחס שלהן כלפי השירות הצבאי הוא אמביוולנטי, שכן הן לא רואות את הצבא כמקום מתאים או ראוי עבור חרדים. לדבריהן, הן לא היו מעוניינות שהבעלים שלהן או ילדיהן ישרתו בצבא וכי הן היו מעדיפות שהם ישבו וילמדו תורה, שכן לימוד תורה הוא ערך עליון. ההנהגה החרדית בעיקרה מתנגדת לשירות צבאי ורואה בשירות חרדים בצבא כאיום על הזהות החרדית (שפיגל, 2007).

מדבריהן ניתן להבין שהן מבינות כי הצבא הוא הכרחי אך שהתפקיד של החברה החרדית הוא לעסוק בלימוד תורה. נעמי למשל הסבירה כי לתפיסתה צריך שיהיה צבא וחיילים, אך היא גם מסבירה את העמדה החרדית, לפיה המדינה והצבא מתקיימים גם בזכות לומדי התורה, כך שלכל אדם יש את התפקיד שלו בעולם:

"בכל ההיסטוריה של האנושות, תמיד היו אנשי רוח, ואנשי מלחמה, כל ההיסטוריה שלמדנו, אנשי רוח לא יצאו להילחם במלחמות, במיוחד שהיו מעריכים ומבינים, שלומדים תורה בעצם כדי להחזיק את העולם, כי צריך את הלימוד תורה, ומתפללים על שלום המדינה, מתפללים שבאמת לא יהיו אסונות, ומתפללים, ולומדים לזכות זה, ומתפללים להשם שישמור עלינו".

גישתה של נעמי, כי לומדי התורה "מחזיקים את העולם", והם אלו שבזכותם מתקיים העולם, המדינה והצבא, וכי ה"שירות" שלהם בישיבות חשוב לא פחות ואף הרבה יותר מהצבא

עצמו, היא גישה רווחת בציבור החרדי, שמנסה לא פעם להסביר בכך את אי גיוסם של החרדים לצה"ל (גרטל, 2016). מלבד נעמי, ניתן לראות אם כך כי חלק מהנשים, בעיקר נשות הקבוצה הראשונה, אשר הגיעו מבתים ליברליים יותר, הציגו עמדה חיובית יותר כלפי הצבא. לאה שירי ופסיה מהקבוצה הראשונה שהגיעה דרך הפרסום הראשוני, הראו עמדה חיובית יותר כלפי הצבא והסבירו כי המשפחה לא נרתעת מהמילה צבא וכי היחס הוא חיובי כלפי הארגון במשפחתן:

"לא הלחיץ אותי המושג צבא למרות שלא הכרתי מקרוב, לא הייתי בסביבה שצבא הוא מושג שלילי באופן מוחלט, יש חרדים שמבחינתם צבא זה ייהרג ובל יעבור ואין סיכוי שהם יתגייסו לצבא, אבל אבא שלי שירת בצבא ועושה מילואים" (לאה).

"לא הגעתי עם אנטי לצבא, אלא עם ידיעה שהצבא הוא גוף שהוא חובה והמטרה שלו להגן, ואני גאה בו, מהבית שאני הגעתי זה דבר חיובי והכל, פשוט אנחנו לא שם... אני מקבלת תגובות מתעניינות, המשפחה שלי לא נרתעת מהמילה צבא, כשהייתי בשידוכים זו הייתה גאוה, ממש לא התביישתי" (שירי).

"המשפחה שלי אמנם מאד פתוחה, אבל חרדית, אף אחד לא הלך לצבא, אבל היחס היה מאד טוב" (פסיה).

רבקה ורחלי סיכמו את הנושא והסבירו כי בביתם הייתה הערכה ואפילו כבוד כלפי הצבא מתוך הבנה שהם מגנים על עם ישראל ועל כלל התושבים במדינה:

"תמיד הערכנו בבית חיילים, ותמיד חייל זה היה מושג של חייל מקדיש עכשיו שלוש שנים להגן על המדינה, להגן על עם ישראל, להגן על התושבים, להגן עלינו. כאילו איך אתה יכול לזלזל במישהו שבעצם מגן עליך? תמיד היה יחס מכבד למדינה, ומודים להשם שיש לנו מדינה, תמיד אבא שלי אומר שצריך להודות להשם על המדינה ועל זה שיש לנו אותה, היחס לצבא ומוסדות המדינה היה תמיד יחס מכבד ומעריך... זו האווירה שגדלתי עליה בבית" (רבקה).

"אנחנו אוהבים את העם, וצה"ל חשוב לנו. אבא למשל כן עשה צבא... יש אנשים שמבחינתם צבא זה אוי ואבוי, אין מצב שהם יכנסו לכזה מקום, אבל אני לא הייתי בסביבה שצבא מלחיץ אותם יותר מדי" (רחלי).

ניתן להסיק אם כך כי למרות שהנשים מציגות עמדה ברורה בנוגע לשירות גברים בצבא, בפועל הן מבינות כי לא ניתן לוותר על כוח צבאי שמגן על ביטחון המדינה, פשוט, לדבריהן לימוד

התורה וקיום התורה הוא המגן המשמעותי ביותר על ישראל והוא עומד בראש סדר העדיפויות (גרטל, 2016 ; מלחי, 2017). מלבד חשיבות לימוד התורה הנשים מסבירות כי החשש שלהן היא ההיחשפות לתרבות החילונית ובעקבותיה לירידה בדת, זאת כפי שעולה גם בספרות המחקרית המסבירה כי החרדים חוששים מכך שהחשיפה לתרבות החילונית תוביל לירידה בדת (לוי, 2014 ; גרטל, 2016 ; מלחי, 2017). חשש נוסף העולה הוא ביטול תורה (זיכרמן, 2014 ; דרורי, 2005) וחשיבה כי ללא לימוד תורה אין לעם היהודי קיום (זיכרמן, 2014 ; שפיגל, 2007). ניתן להבין אם כך שלמרות שהצבא הוא מוסד חיוני לעם ישראל, ולמרות שהנשים החרדיות מסכימות לעבוד בו, הן לא תומכות כלל בשירות צבאי עבור גברים חרדים. כעת, לאחר ההתייחסות לעמדות הנשים כלפי המסגרת הצבאית והחילונית, אתייחס לחשש שהיה לנשים בכל הנוגע לקיום דעות קדומות כלפיהן, בתחילת עבודתן במסגרת הצבאית.

4.2 חשש של הנשים מדעות קדומות כלפיהן בצבא

מניתוח הראיונות עולה כי הנשים חששו בהתחלה רבות בנוגע לדעות קדומות כלפיהן. הן הסבירו שהרי הן מיעוט נשי בתוך רוב גברי ומיעוט חרדי בתוך רוב חילוני ולכן הן חששו מתשומת הלב שהן ימשכו כלפיהן וחשבו שיהיו דעות קדומות רבות. ניתן לראות זאת למשל בדבריה של אפרת אשר הסבירה את החששות שלה בתחילת הדרך. מדבריה ניתן להבין כי היא חששה שאנשים ישאלו למה הן בכלל הגיעו לעבוד בצבא שכן הן לא שרתו בצבא כמו כולם. רחלי, מרואיינת נוספת הביעה חשש דומה והרגישה שהיא שונה מאוד בתור אישה חרדית בתוך בסיס צבאי :

"היו לי חששות, איך יסתכלו עלינו, איך יקבלו אותנו. חששנו שאולי לא נקבל אפילו יחס מינימלי, שלא יזרקו לנו כל הזמן משפטים כמו "טוב אתם לא עושים צבא, למה אתן בכלל נמצאות פה" (אפרת).

"פעם ראשונה, היה קצת הלם, אני זוכרת שזה היה מוזר, כולם היו על מדים, ואנחנו נראות מוזר, על אזרחי, כמו טיול של סמינר כזה, שהזרימו לשם, וכולם מסתכלים עלינו כמו עופות זרים כזה, כולם עם מדים, ואנחנו מגיעים צבעוניות, חצאיות ופאות, ... זה בולט, הייתי הולכת בבסיס, אתה מרגיש שאתה ממש נראה שונה. גם בתור אזרח שכולם חיילים וגם בתור חרדית, זה לא אזרח רגיל שכאילו נבלע, כי אנחנו גם חרדיות, וגם קבוצה, ובנות, זה עשה תחושה לא נעימה, אני מרגישה שאני מסתובבת ואני שונה" (רחלי).

תמיכה לחשש של אפרת, ניתן לראות בדבריה של נעמי, אשר הסבירה כי בהתחלה חיילים היו עוצרים אותן ושואלים ממתי חרדיות התחילו להיות בצבא :

"בעיקרון, בהתחלה כשהתקבלתי לעבודה כאן, לא ידעתי מה מחכה לי, כי עבדתי קודם בסביבה חרדית לגמרי, ורק בנות, והשינוי הזה היה די דרסטי בשבילי... אני מגיעה עם פאה, לא נעים לי לבוא עם מטפחת, כי זה יותר מבליט את העובדה שאני חרדית, ובאופן כללי אני לא אוהבת להיות בולטת, ... בא נגיד עצרו אותנו הרבה פעמים, נניח בחדר אוכל, וחייל היה עוצר אותנו, ושואל, מה חרדיות התחילו לבוא לצבא? איך אתן פה?".

מדברי הנשים, ניתן להבין כי הן חששו מדעות קדומות כלפיהן בייחוד מכיוון שהן נראות שונה מהחיילים והחיילות. מהדברים שהוצגו לעיל, ניתן להבין כי הן חששו מכך שהן מגיעות עם פאה, בכדי להיראות פחות שונות ונמנעות מלהגיע עם מטפחת. כמו כן, הן מתארות כי הן חששו שהן יהיו חריגות בנוף שכן הן מגיעות עם חצאיות ובגדים צבעוניים ולא עם מדים כמו כולם. תחושת הזרות הזאת, שהנשים מתארות מוסברת גם בדבריה של רבקה, אשר הסבירה כי היא חששה האם יקבלו אותה והאם אפילו יכניסו אותה לתוך הבסיס, שכן היא לא נראית כמו יתר החיילים. רבקה אף הציגה מקרים שבהם החשש של התאמת ואכן אחת החיילות אמרה לה "לא נראה לי שיכניסו אותך" שכן היא לא הבינה שהיא עובדת בבסיס, בגלל הדעות הקדומות שלה כלפיה:

"בהתחלה כל הזמן צבטתי את עצמי אם זה מציאות או דמיון, מה אני בתוך בסיס? כאילו הרגשתי גם מאד זרה, אנשים כולם עם מדים, ואני מאד שונה, ואני לא חלק מהם, ואף פעם לא הייתי במקום כזה, ומה אני עושה פה? ... אני זוכרת את המבטים של החיילים כשעליתי על אוטובוס ונכנסת לבסיס, והם מסתכלים שאני אקום בכניסה לבסיס, וכולם כזה, מה את ממשיכה להיכנס, אפילו פעם אחת שאלתי איזה חיילת, ממש בהתחלה, אם האוטובוס נכנס לבסיס או לא, אז היא אמרה לי, יש רק אוטובוס אחד, אבל לא נראה לי שיכניסו אותך, אמרתי לה, בסדר, אני עובדת שם, אז היא הייתה בהלם. כאילו לא היה נראה לה הגיוני, גם לי זה היה נראה בהתחלה זר ורחוק, אבל אחר כך התרגלתי".

מלבד עמדות הנשים כלפי המסגרת הצבאית והחשש שלהן מדעות קדומות כלפיהן, עלתה במסגרת התמה השנייה "ולאן את הולכת" התייחסות גם לאתגרי הקליטה של הנשים במסגרת הצבאית חילונית, בכל הנוגע לתנאי הישיבה וההפרדה המגדרית, ובנוגע לנושאים הלכתיים.

4.3 אתגרי קליטה הקשורים להפרדה מגדרית ונושאים הלכתיים

"הציווי החשוב ביותר של האלוהים הוא ההיבדלות" טען א.ק. גבליין, אחד מראשוני המנהיגים הפונדמנטליסטים בארצות הברית (1914) סיסמה שהייתה מתקבלת גם על דעתם של מייסדי אגודת ישראל (סיון, 1991).

אחד האתגרים המשמעותיים של הנשים היה ההפרדה המגדרית ודרך העבודה שלהן בסביבה גברית. לדבריהן, הן קיבלו הדרכה ברורה מהרב אשר הדריך אותן כיצד להתנהל בארגון והסביר להן כי עליהן להיצמד זו לזו ולסייע אחת לשנייה, שכן הן עובדות יחד באותו החדר ולא צריכות להתערבב עם החיילים האחרים ולהקפיד על עקרונותיהן, גם בהתייחס לכשרות, ללא הקלות, שכן במידה והן יקלו ראש בסוגיית כשרות בפעם אחת, הדבר עלול להוביל לדרך קבע. ניתן להבין זאת מדבריהן של נאוה וציפי המוצגים מטה:

"עוד כשנכנסנו, אז אני זוכרת שהרב שהדריך אותנו בהתחלה, אמר, אם פעם אחת תגידו כן, אז זה תמיד כן, זה משפט שהוא נכון, אפילו בכשרויות, משהי שאלה אותי, אז אפשר את זה או אי אפשר את זה? אז אמרתי לה לא. כי זה מסובך להסביר, כן ולא ובערך, אני לא רוצה להגיע למקום שאמרתי חצי כן, ואז זה כבר כן קבוע" (נאוה).

"כשהתחלנו לעבוד בצבא, הגיע אלינו הרב לנדא, שאמר לנו שאין עניין מדי להיכנס איתם לוויכוחים, יש לנו חדר של ארבע חרדיות וזה מאד נח" (ציפי).

מדבריהן של הנשים עולה כי הרב הסביר כי עליהן להימנע ממצבים מורכבים ולגדוע אותם בתחילת הדרך, תוך שמירה על המובלעת שלהן בתור קבוצה, תוך הימנעות מוויכוחים או אינטראקציה מרובה עם החיילים. לדבריהן הרב הסביר כי עליהן להיות בבחינת "קדש עצמך במותר לך"¹⁸.

פסיה, הציגה בדבריה למשל דרך התמודדות שונה עם תחושת השוני שהיא הרגישה. מדבריה ניתן להבין כי היא הרגישה ברמה האישית שהיא אכן רוצה לדבוק בהנחיה של הרב שלא להיכנס לוויכוחים ועימותים מיותרים עם חיילים, אך היא הסבירה כי היא באופן אישי לא נמנעת מאינטראקציה וכי כאשר חיילים מגיעים ומשוחחים איתה היא מרגישה בנוח לעשות זאת, שכן לדבריה מדובר בבחורים צעירים בני 22. כמו כן, היא מסבירה בדבריה כי היא חשה מעין גאווה שכן היא מעניינת והחיילים מעוניינים לגשת ולשוחח עימה, כך שהשיח והאינטראקציה עימם, אינם שליליים לתפיסתה.

¹⁸ קדש עצמך במותר לך הוא מונח מרכזי בהגות היהודית, המופיע בחז"ל במסכת יבמות, ולפיו על האדם לפרוש גם מדברים המותרים לו, ואין בהם חשש איסור כל שהוא, ובאמצעות כך להתקדש ולהתעלות. (תלמוד בבלי, מסכת יבמות, דף כ' עמוד א').

"אני למשל באתי בהרגשה שאני הרבה יותר טובה מהם, אז לא היה לי אף פעם את המקום שהתביישתי והיה לי לא נעים, או דברים כאלו, להפך, אני בת 23 באתי לפה בת 21 בערך, נשואה עם ילד, והם בני 22 מחפשים את החברה שלהם בקושי, אין להם עדיין תעודה, ולא עושים כלום, לא בזלזול, אבל הרגשתי במקום הרבה יותר טוב מהם, אני רק בת 21 ונשואה עם ילד, עם מקצוע, עובדת, מה אני לעומתך? ודאי זו הרגשה שונה במסדרונות, בכל זאת אתה שונה, ומסתכלים עליך, אבל אני הרגשתי להפך, לא מסתכלים עלי בזלזול, אלא להפך, אני מעניינת אנשים, נגשים אלי אנשים לשאול. פה לא רציתי יותר מדי להיכנס לוויכוחים, כן לפעמים כשניגשים אנשים בצורה מכובדת, וזה באמת מעניין אותם, אז אני מדברת".

בהקשר זה חשוב להבין את ההנחיה של הרב ואת התפיסה של הנשים בנוגע להימנעות מוויכוחים או אינטראקציה מיותרת עם החיילים. סוגיית הצניעות היא חלק מרכזי בשיח החרדי ולכן חשיפה רבה של נשים חרדיות לגברים חילוניים יכולה להיתפס כלא מקובלת ואף להתנהגות לא צנועה של האישה החרדית ועל כן החששות של הנשים בהקשר זה (בן גיגי-סלוצקי, 2015). תמיכה לכך ניתן לראות בדבריה של בלהה אשר הסבירה כי בשלב מסוים, רצו לצוות להן חונכים בנים, אך הדבר סתר מאוד את העקרונות שלהן ואת סוגיית הצניעות ולכן הן הסבירו זאת למפקדת, אשר התחשבה בדבריהן:

"הגיע שלב שהיא רצתה לשים לנו חונכים בנים, אז לנו זה מאד לא מתאים, ... זה נגד העקרונות שלנו, אני לא אדבר עם גבר סתם, מה שלומך וכד', מבחינתנו זה לא מתאים, ולא צנוע, ... זה מפריע וקשה, ולפעמים את יכולה קצת להתמהמה בעקרונות שלך, וזה משהו שאסור שיקרה, אז הסברתי בצורה מאד עדינה ויפה שאם אין ברירה... היא (המפקדת) – א.ס.) הייתה ממש בשוק... אבל אחרי שהסברתי לה שלכל גבר יש רק אישה אחת, וכל אחת יש את הגבר שלה, ... היא השתתקה לכמה דקות ואז היא אמרה, האמת אני ממש מבינה אותך".

רחלי תיארה למשל סוגייה שהובילה לאינטראקציה מרובה מדי לטעמן של הנשים בחדרן. מדבריה ניתן להבין כי בחדר שלהן היו הקומקומים של כלל האגף, דבר שגרם לכניסות ויציאות חוזרות לחדר של כלל החיילים, כאשר מהפיקוד אף הוסבר שברור להם שהדבר יוביל לאינטראקציה עם אחרים אך לדבריה הן הסבירו שהן לא הגיעו ליצור חברויות ושהן היו מעדיפות שיוציאו את כלל הקומקומים מהחדר, בכדי שאינטראקציה שכזו לא תתרחש:

"לדוגמא, אצלנו בחדר נמצאים הקומקומים של כל האגף, כמעט 40 איש, כל דקה שמישהו נכנס לשים קומקום, אנשים מתחילים לדבר איתנו ולהתעניין בנו. בהתחלה ביקשנו ממפקדת האגף אם אפשר להוציא את הקומקומים מהחדר, אז היא הסבירה שהמטרה של הקומקומים זה שיהיה לנו קשר עם כל האגף... לא ידענו איך לאכול את זה ולא ידענו מה להסביר לה. בהתחלה המשכנו הלאה, ואז הגיע שלב שהיא רצתה לשים לנו חונכים בנים, אז לנו זה מאד לא התאים, כי הם מבחינתם באים להיות חברים ולנו אין ולא יהיו חברים בנים, זה סותר לנו את ההלכות את העקרונות שלנו".

הנשים הביעו אם כך חשש רב מעבודה עם גברים. אפרת, הסבירה למשל שאחד החששות המרכזיים שלה מראש היה לעבוד בחברה מעורבת עם גברים, שכן לאורך כל חייה היא למדה ועבדה בסביבה נפרדת, ללא גברים:

חששות נוספים זה באופן כללי לעבוד בחברה מעורבת, כל החיים למדתי ועבדתי רק בסביבה נפרדת".

אחת הבעיות בהקשר זה התרחשה למשל בכל הנוגע לישיבה בתוך חדר עם נעילה על ידי קודן. הנשים הסבירו כי עלה חשש כי ישיבה בחדר כזה יכולה להיחשב כייחוד כך שהדלת נעולה מפני זרים ונחשבת לסגורה. בלהה למשל התייחסה לכך והסבירה כי למרות שהיא ניסתה להסביר לבנות כי כולם יודעים את הקוד באגף, כך שהדבר לא נחשב לייחוד, בפועל יש עדיין בנות שחוששות שהדבר מהווה בעיה הלכתית:

"בעבר התעורר בינינו הבנות דיון לגבי הדלת שנפתחת רק עם קוד, היו בנות שחששו שיש כאן בעיה של ייחוד במקרה שגבר ואשה יושבים לבד בחדר. אני פחות חששתי, כי ידעתי שזה לא יחוד, מהסיבה הפשוטה שכולם באגף יודעים את הקוד ואין דרך לנעול את הדלת באופן הרמטי, והנעילה היא רק מפנים זרים. אבל למרות ההסברים שלי, יש בנות שעדיין חוששות שיש בעיה עם הדלת הזו".

בנוגע לסוגיית הייחוד, ישנה התייחסות לנושא גם בספרות המחקרית אשר מסבירה כי ייחוד הוא האיסור ההלכתי שנשים יתייחדו עם גבר זר בתוך חדר סגור שאינו פתוח לכל, גם מתוך החשש להגיע לאינטימיות (פרידמן, 1999; זלצברג, 2005). איסור הייחוד רלוונטי לבית, למקומות עבודה ולכן הנשים מקפידות על כך ושוקלות באם הדבר אכן מהווה איסור הלכתי.

סוגיית ההפרדה באה לידי ביטוי גם באירועים חברתיים, מדבריה של רחלי עולה כי היא חששה שאם חלק מהעובדות החרדיות האחרות שלא רצו בתחילת הדרך ללכת לאירועים, תסכמנה

לעשות זאת לאחר תקופה בתפקיד ולכן לתפיסתה עדיף שלא לעשות זאת בכדי ש"לא להיגרר למקומות לא רצויים":

"יש חשש ממצב שבנות שאומרות בהתחלה "אני לא אלך למסיבות ואירועים של האגף", ולבסוף אחרי תקופה בתפקיד הן רואות שזה לא כזה גרוע... אפשר להיגרר למקומות שלא רצויים. פעם היה ויכוח על פעילות חברתית במשרד. חלק אמרו שאין חשש להשתתף בפעילות כזו ואני הייתי נחרצת שהדבר לא מתאים. ככה אנחנו שומרות אחת על השנייה".

תמיכה לכך ניתן לראות גם בראיון עם יהודית ואביטל אשר הסבירו כי הן משתדלות להצטרף רק לאירועים גדולים ממש כמו טקס החלפת פיקוד, אך לא לאירועים בלתי פורמאליים כמו משחקים, אירועי חברה או טיולים:

"בצוות אנחנו כן מכירים את האחרים בצוות, בשמות ועבודה, אבל כמה שמכירים, פעילויות וזה, אנחנו לא איתם, שזה כן נפרד, הם שואלים אותנו, תמיד אם אנחנו רוצות להגיע, עד עכשיו לא הלכנו, עכשיו יצאו לאיזה טיול לא הלכנו, אם זה דברים גדולים, כמו סמל אופק, אז הלכנו. אבל נניח, טיול עם מסלול, עם המפקד, זה לא ממש מעניין אף אחת, אבל כשיש אירועים גדולים ממש, היה את הטקס כנפיים, זה היה מטורף, או טקס החלפת מפקד אופק, שלא הזמינו בגלל הקורונה, זה היה ממש מבאס, יש טקסים מהממים. יש להם את המשחקים שלהם שאנחנו לא באות" (יהודית).

"כל הפעילויות החברתיות לא היינו הולכות, והם היו בסדר עם זה, גם כי היינו אזרחיות אז הם הבינו שאנחנו שונים וגם הם הבינו שאנחנו לא הולכים לדברים האלו. לפעמים היו כל מני אירועים של הצבא שהיו מבקשים שנהיה, אם זה היה אירועים רשמיים אז היינו הולכים, אם זה היה דברים יותר חברתיים אז לא היינו הולכים, ולרוב לא היו מציקים לנו יותר מדי על דברים שלא היינו הולכים... ההחלטות למה ללכת ולמה לא, היו יחסית לפי זה, כמה זה אירוע נטו חברתי או כמה זה אירוע, סוג, נקרא לזה למידה, טקס, של צה"ל, שאנחנו מכבדים את המערכת ושאנחנו מכבדים מפקדים או דברים כאלו. לרוב זו הייתה בחירה שלנו, אני חושבת שהבנו בעצמינו את הדברים" (אביטל).

מדבריהן של יהודית ואביטל עולה כי הן מגדירות את קו התפר בין המותר לאסור מבחינתן. הן מסבירות כי אופי האירוע הוא המשמעותי מבחינתן, כך שכאשר מדובר באירוע בעל אופי חברתי, הנשים יטו לא להשתתף באירוע, בעוד שכאשר מדובר על אירועים טקסיים ורשמיים הן תוכלנה לקחת בהם חלק. לא מדובר בעמדה אחת חד משמעית, שכן הנשים מנהלות דיון בנוגע לנושאים

שונים הקשורים להפרדה או להיבטים הלכתיים. מיכל למשל הסבירה כי שבאחד הטיולים היו דווקא בנות שרצו ללכת בעוד שהיא באופן אישי חשבה שזה לא מתאים ורק לאחר דיון ביניהן, הוחלט שהן לא יצטרפו לטיול. ניתן להבין זאת מדבריה :

"אני זוכרת שהיה פעם משהו שהם רצו לעשות ואמרתי שזה לא מתאים מבחינה דתית, לא זוכרת מה זה, התווכחנו על זה, הבנות, ואני זוכרת שהייתי נחושה בדעתי שזה לא מתאים, לא זוכרת מה זה היה. יש אצלנו הרבה דיונים בנושאים כאלו, חלק טוענות שכן מתאים, למשל אחד הטיולים שהיו, חלק מהבנות טענו שזה מתאים ואני אמרתי שלא מתאים, בסוף לא הלכנו".

חשוב להבין כי ההתייעצות בין העובדות הינה חשובה שכן ישנן הלכות רבות, דבר שיכול להוביל לקונפליקטים שונים במהלך אירועים חברתיים. לאה למשל תיארה כי באחד הטקסים, אשר התרחש בספירת העומר, פתאום הושמעה מוזיקה וחלק מהנשים יצאו בפתאומיות מכיוון שלא נהוג לשים מוזיקה בספירת העומר, כך שמדובר בקונפליקט ברמה היומית :

"יצא פעם שאחד הטקסים יצא בספירת העומר, יום השואה, אז כל שיר שהיה, חלק מהבנות יצאו, זה היה קצת מביך, כולם הסתכלו עלינו, אני בהתחלה לא הבנתי למה הן יוצאות, אחר כך הסבירו לנו שבגלל ספירת העומר הן יוצאות, אפילו לא חשבתי על זה, מבחינתי לא אני הפעלתי את המוזיקה כי אני נהנית, זה פשוט חלק מהטקס. ואני צריכה להיות שם. אנשים מאד מכבדים אותנו. ולא קורה דברים שצריך להתייעץ".

תהילה הסבירה כי הן לעיתים נמנעות מאירועים בכדי שלא לגרום למבוכה באירועים חברתיים ומצד שני הן שוקלות באם להצטרף לאירועים מסוימים בכדי שלא להתנתק לחלוטין מהארגון :

"זה לפעמים כן היה מרגיש כזה לא נעים, להגיד, טוב, יש את זה אנחנו לא הולכים, יש את זה אנחנו כן הולכים... ערבי צוות לא היינו הולכים, אבל אם היו עושים יום שלם לכל היחידה, והיה בו גם למידה, וטקס והכל, אז כן היינו הולכים. ואז הם לא תמיד היו מבינים והיו חושבים שאנחנו סתם מציקים... קשה להסביר את הניואנסים מה כן בסדר מה לא בסדר".

סוגיית ההפרדה באה לידי ביטוי גם בקידום הנשים לתפקידי ראשי צוותים. נאווה למשל הסבירה כי היא צריכה להיות ראש צוות על שני גברים וכי מדובר בסיטואציה מורכבת לדבריה. לדבריה הדבר בעיה שכן היא לא מוכנה לעבור לחדר אחד עם החיילים, בכדי שלא יהיה מצב של

ישיבה עם גברים ולכן סוכם שהיא אכן תנהל את הצוות אך תמשיך לשבת בחדר עם הנשים, כך שנמצא פתרון שיאפשר קידום, יחד עם שמירה על הלכות הצניעות החשובים לה :

"עכשיו, זו סיטואציה ממש מורכבת. שאני צריכה להיות ראש צוות על גברים, שני גברים, וזה שאלה מאד גדולה מה אני צריכה לעשות, הם רוצים שאני עכשיו יעבור אליהם לחדר, רגע, בעצם לא. זה לא רק ברמה הטכנית של ייחוד ולא ייחוד, הם לא מבינים שזה הרבה מעבר, בסוף סיכמנו שאהיה ראש צוות של החיילים, אבל אמשיך לשבת בחדר עם הנשים, עם חלון בין החדרים".

יש לציין כי נאווה, הינה מפתחת אשר נחשבת לאדוקה ומקפידה יותר על הלכות הצניעות ולכן יתר העובדות הופתעו מכך שנאווה הסכימה לקידום והצליחה למצוא פתרון לכך שהיא תנהל את הצוות. ניתן לראות זאת למשל בדבריה של לאה, מרואיינת אחרת אשר הסבירה את ההפתעה של יתר העובדות בכל הנוגע להסכמתה של נאווה לנהל את הצוות :

"הבחורה היותר מקפידה נהייתה עכשיו ראש צוות לגברים, אנחנו עד עכשיו מתלבטות מה קרה, היינו בטוחות שהיא תבקש מישהי שהיא תהיה איתה אבל היא לא".

ניתן להתייחס אם כך להחלטה הזו של נאווה כאל קונפליקט בין ערכים הלכתיים לבין ערכים אישיים של קידום והצלחה בקריירה. ניתן להבין מדבריה של נאווה כי היא הצליחה למנוע את הקונפליקט באמצעות מציאת פשרה שאפשרה לה לשמר את הערכים ההלכתיים שלה, יחד עם קבלת הקידום שיתרום להמשך הקריירה שלה. במצבים שבהם לא הייתה גמישות שכזו כלפי הצרכים של נשים חרדיות, הדבר יכול להוביל לכך שהן יבחרו שלא להתקדם ולהישאר בתפקידן. מנגד, ההפרדה המגדרית עצמה יכולה לגרום לבידוד של הנשים מיתר העובדים וכך למנוע קידום שלהן, מתוך חוסר היכרות כלפיהן. תהילה ושירי הסבירו זאת בדבריהן ותיארו כי כאשר אנשים פוגשים יותר אחד את השני, הדבר מאפשר יותר קידום, כך שההפרדה המגדרית מסייעת לשמור על ההיבטים ההלכתיים אך יכולה להוביל לבעיות בכל הנוגע לקידום :

"אנחנו רק נשים בחדר, זה נורא כיף שאפשר לדבר בחופשיות, מצד שני יש לזה גם חסרונות, שפחות מעורבים בגוף, אני חושבת שברגע שעובדים יותר אנשים ויותר פוגשים אחד את השני, יותר אפשר להתקדם, כי אחרים יותר מכירים ויודעים, ככה רק הראש צוות ורק הוא מכיר אותך, ואיך שהוא מציג אותך, זה מה שקובע, אבל אנחנו מודעות לזה ועובדות על זה, ומצד שני זה פותר הרבה בעיות וגם מונע בעיות" (תהילה).

"הייתה תקופה לפני הראש צוות העכשווית, שהיה ראש צוות גבר והיה דיבור בהתחלה שהוא ישב איתנו בחדר, ובנות דיברו וביקשו שזה לא יקרה, ובאמת דאגו לחדר נפרד. יכול להיות שזה קצת פוגע בנו, אנחנו לא מספיק מעורבות בכל הבאגים והדברים הגדולים שעולים מיד, אנחנו מקבלות אותם אחרי שהם עברו תהליך כלשהו, לעומת זאת אם היינו באופן ספייס, משהו ביחד עם הראש צוות או יחד עם כולם, או עוד אנשים מהגף, היינו ערות ליותר דברים שמתרחשים" (שירי).

ניתן להבין אם כך כי העבודה בסביבה ללא גברים, היא נוחה מאוד מבחינה דתית וחברתית שכן היא מונעת מצבים מורכבים שיכולים להיווצר בעבודה בחדר אחד עם גברים. אך מצד שני, היא יכולה להוות מכשול להתקדמות. הנשים העידו שהן יעדיפו למצוא פתרונות שיאפשרו את הקידום המקצועי שלהן, כאשר במצבים בהם נדרש מהנשים להיות בחלל משותף עם גברים, הנשים יעדיפו להיבדל, כך שההיבדלות יכולה לגבור על המקצועיות ועל רצונן של הנשים להתקדם בעבודה. גילה למשל הסבירה כי דווקא בזכות אותם האתגרים והקשיים בתחום ההלכתי, היא גילתה שיש לה עקרונות בתחום ההלכתי וכי היא מאוד מחוברת ליהדות שלה, מעל הכל:

"בגלל החיכוכים והקשיים שקרו בעבודה מדי פעם, גיליתי שיש בי כוחות שלא ידעתי שיש בי, גיליתי שיש בי מנהיגות ושאני לא מתפשרת על העקרונות שלי ועל מה שחשוב לי. למדתי שיש לי הרבה כוחות, ושאני מאוד מחוברת ליהדות שלי".

כאמור הנשים נתקלו גם בקונפליקטים במישור ההלכתי, למשל בנוגע לכשרות. יהודית ובלהה ציינו בדבריהן כי החיילים האחרים לא הבינו מדוע הן לא יושבות לאכול איתם או מדוע אנחנו לא אוכלות מהאוכל של החיילים האחרים והדבר לעיתים יוצר אי נעימויות:

"אנחנו מרגישות שנותנים לנו את הצרכים שלנו, להתפלל, לברך, אנחנו לא צריכים לצאת איתם לטיולים, הם מאוד תומכים בנו... ארוחת בוקר אנחנו לא יכולות לאכול איתם. אם עושים ארוחה משותפת אנחנו מביאות משלנו, בהתחלה הם לא הבינו למה אנחנו לא אוכלות, הם מנסים לקנות דברים עם הכשרים, הם מתייחסים לצרכים השונים שלנו" (יהודית).

"יש גם קונפליקטים כמובן, לדוגמא: אתמול אמרנו בא נעשה ארוחת בוקר משותפת. לצוות, נשמע מאד נחמד וכיף וחוויתי בצוות יש רק בנות, הרוב חרדיות אבל יש גם לא, ראש הצוות היא חיילת, לא מהמגזר שלנו כמובן, לא קשורה מבחינה דתית אלינו, היא אומרת אני אביא את השקשוקה, ונתחלק בשאר, עכשיו, מאד קשה להסביר לבן אדם

שהוא לא מהעולם שלך, להסביר על כשרות, מה מותר לנו לאכול ומה אסור. למה אנחנו לא יכולים לאכול את האוכל שלה, זה היה קונפליקט שמאד קשה להסביר, וזה קרה לא אחת ולא שתיים בתקופה של החודשיים, הזו מאז שהתחלנו" (בלהה).

כעת, לאחר ההתייחסות לסוגיית ההפרדה המגדרית והנושאים ההלכתיים, להלן ההתייחסויות של הנשים לצורת הישיבה שלהן. ציטוטים אלו מופיעים ללא שמות הנשים בכדי שלא ניתן יהיה לזהותן. עולה מדבריהן כי הנשים החרדיות יושבות יחד אחת עם השנייה בארבע צורות ישיבה שונות. להלן דבריהן של הנשים בנוגע לצורת הישיבה שלהן וההפרדה המגדרית:

"אנחנו באמת, עשו לנו חממה, ארבע בנות בחדר, בלי שאף אחד יפריע. איזה אחד בצוות החדש אמר לי, אני לא ידעתי שאתן קיימות, מעולם לא ראיתי אתכן, אתן תמיד יושבות בחדר שלכן, ויש עוד נעילה שאף אחד לא יכול להיכנס בלי לצלצל".

"אנחנו בצוות, אנחנו ארבע בנות, ועוד ראש צוות ושתי חיילות בחדר הצמוד".

"אני בחדר של רק בנות, איתנו בחדר יושבת ראש צוות שהיא בת, כמעט ולא עולות סוגיות של דת או דברים של צורת ישיבה... ממש בסדר מהבחינה הזו".

"אנחנו בקיוביק, יושבות ארבע בנות, בחדר יש גם בנים, אבל במתחם שלנו יש רק בנות".

"יושבים בצורת ח' לאורך קירות החדר, שלושתנו מצטופפות בשתי שולחנות. הרבה אנשים בחדר, די צפוף, הייתה תקופה שרצו לשים ביננו מישהי אחרת, אבל ביקשנו יפה והם הבינו מאד מהר, והבינו אותנו והתחשבו".

מדבריהן של הנשים ניתן לזהות צורות ישיבה שונות: ישיבה נשים חרדיות בחדר לבדן, ישיבה בחדר עם נשים בלבד (חרדיות וחילוניות יחד), ישיבה של נשים חרדיות בקיוביק נפרד, בתוך חלל עבודה גדול, עם מחיצה בין לבין יתר המשרתים ולבסוף, ישיבה בחדר בו משרתים גברים ונשים יחד ללא מחיצה המפרידה ביניהם כלל, כאשר הנשים החרדיות יושבות ביחד בפנית החדר. ניכר אם כך מדבריהן של הנשים כי נושא ההפרדה שהיה עקרוני עוד בטרם תחילת המיזם, נותר כדרישה מהותית של הנשים גם בשלב זה. כפי שניתן ללמוד מדבריהן, הצבא אכן עמד בהתחייבות הראשונית שלו ואפשר ישיבה ללא גברים, כך שהנשים יושבות בקיוביק נפרד, בצד החדר לבדן או בחדר נפרד עם נשים או עם נשים חרדיות בלבד. הצבא הראה בכך גמישות רבה, שנעשתה בכדי לאפשר את קליטת הנשים החרדיות למיזם ולצבא. כפי שהוצג קודם לכן, הפרדה זו הינה הכרחית אך יכולה לגרום לכך שהנשים החרדיות פחות נחשפות לחיילים או חיילות בסביבה שלהן, דבר

שיכול לגרום לסגירות גם ברמה החברתית אך גם ברמה המקצועית ולמנוע קידום בעבודה. בהקשר זה יש לומר שגם כאשר הנשים יושבות באותו החדר עם גברים, אך במקום נפרד מהם, בפועל הן תמיד יושבות שלוש נשים חרדיות יחד, לכל הפחות כך שהבידול שלהן נשמר בכל אחת מצורות הישיבה. ניתן להסיק אם כך כי בחלק מצורות הישיבה, עלולה להיווצר "חומה" פיזית בדמות ישיבה בחדרים שונים שלא מאפשרת היכרות עם אחרים, אך לעיתים יכולה להיווצר גם "חומה פסיכולוגית" שכן הנשים יושבות זו עם זו ולכן גם כאשר הן יושבות עם נשים אחרות הן לא בהכרח יצליחו להיפתח ולשוחח עם יתר החיילים והחיילות ולפתח קשרים חברתיים איכותיים.

בשל האתגר הנוגע להפרדה המגדרית, ניכר מדברי הנשים שלאור דברי הרב בכל הנוגע להימנעות מוויכוחים ואינטראקציה מיותרת, הנשים פיתחו מעין שיטה ליחסים מקצועיים וטכניים בלבד, ללא קשרים אישיים ומעורבות רגשית רבה. חדווה למשל הסבירה בדבריה שהיא מקפידה להתרחק מאחרים ולנהל יחסים המבוססים על מקצועיות וטכניות בלבד, ללא שיחות חולין:

"בכל מקום בהתקלות עם המגזר החילוני, חשוב מאד להיות טכנית ולא להיות חברה של כולם, כאן בגלל שזה בחורים מאד צעירים, שלא מבינים ש, או קי, לא באנו להיות חברות שלכם, אז יש סיפורים על חיילים שיותר דביקים, חברותיים, ואנחנו צריכות יותר להתרחק, ולא יכולות להגיד להם בוקר טוב עם החיוך הכי רחב, למרות שזה כן נראה לי הדבר הנכון לעשות עם האנשים שאני עובדת איתם, ולא להתעלם, אבל יש אנשים שהרבה פעמים החיוך הזה יעבור למה קורה ומה נשמע, וואי איך הבטן שלך גדולה, ואיך את מצליחה לעבור פה עם השקית הזו, הם פשוט מאד צעירים, קצת תינוקיים, לא כולם ככה, יש למשל אחד בצוות, שנשאר מאד טכני, וזה גם עניין של טאקט לפעמים, לקלוט אם אני בקטע להיות חברה שלך או לא להיות חברה שלך, אז למשל עכשיו הצוות שלנו מאד בסדר, והראש צוות מאד נוהר מה מותר לו להגיד ומה אסור לו להגיד, מה לשאול ומה לא".

ניתן להבין מדבריה של חדווה, כי היא נמנעת מאינטראקציה, בהתאם לדברי הרב, כך שהיא מבצעת שיחות על בסיס טכני מקצועי ולא על בסיס אישי או רגשי בכדי להימנע מאינטימיות ומיחסים פתוחים מדי עם החיילים. חדווה פועלת אם כך בהתאם להדרכה הרבנית שקיבלה, בכל הנוגע לקיום אינטראקציה עם אחרים, מתוך שמרנות ושמירה על מגננות קבועות לאורך עבודתה.

דוגמה נוספת לעבודה מקצועית וטכנית שכזו, ניתן לראות אצל נעמי. היא תיארה בדבריה את האינטראקציות שלה עם האחרים, כאשר היא מציינת כי לעיתים קרובות החיילים מנסים לעשות שיחות חולין וליצור יחסים אישיים אך בפועל היא נמנעת ממצבים שכאלו ומראה לאחרים

שאין טעם ליצור איתה יחסים חברתיים הכוללים בדיחות או מחמאות אישיות כך שהיא מציבה גבולות ברורים. ניתן להבין את הדינמיקה הייחודית שהנשים הללו יצרו, בדבריה של נעמי:

"נתקלתי פעם שמישהו בצוות עשה לי קוד רווי, כאילו הוא עבר לי על הקוד כדי לתקן ולתת הערות... הוא כתב לי הערות, אפילו לא כזה גרוע, אבל הייתה לי תחושה ממש לא נעימה, למשל השארתי כמה רווחים, אז הוא כתב לי, עוד פעם את משאירה רווח, עוד פעם את משאירה רווח, כאילו ברמה שהוא ניסה להיות מצחיק, והוא לא הצחיק אותי, כאילו כל מיני חיוכים, כתב לי כזה, מה את עושה? עוד פעם רווח, כאילו זה תינוקי, אישית הבן אדם הזה הוא תינוקי, אמרתי לו שממש לא נהניתי, ובוזה סיימתי. עבר מאז הרבה חודשים, ופשוט המשכתי להתנהג כאילו אני ממש לא מרוצה ממה שעשית, אבל בקטע המקצועי, הכל בסדר, פשוט תמיד כשהוא התחיל לפטפט סיימתי את זה מהר והראיתי לו שאני לא מעוניינת בקשרים חברתיים. אנחנו לא גדלנו בחינוך של בנים בנות ביחד, אנחנו לא רגילות לזה, היה לי קשה מאד בהתחלה, עד שהם למדו את הכללים, של, אני לא מעוניינת לפטפט עכשיו שעות, ואני לא מעוניינת אפילו שתחמיא לי, כאילו, אני מעוניינת לבוא לפה, לעבוד, שתהיה אורה נעימה, ומקצועית".

מעניין לראות בדבריה של נעמי, כי לתפיסתה השיחות של החיילים עימה נובעים מחוסר בגרות ומילדותיות שלהם. ייתכן כי היא מתארת את הסיטואציה כך מכיוון שלתפיסתה החיילים האחרים לא מבינים מספיק את החוקים הקיימים במגזר החרדי ואת חוסר הנעימות ששאלות אישיות או מחמאות יכולות ליצור בעבודה ברמה האישית, כך שאדם נחמד הפונה אליה יכול להיתפס כלא בוגר מכיוון שהוא לא מבין את הנורמות הנהוגות בחברה החרדית. זאת למרות שקשרים אישיים ושאלות אישיות ברמה כזו, יכולים להיתפס בחברה הכללית כחלק מכללי נימוס ותו לא. ייתכן גם, כי מדובר בדפוס של הגנה מצדה של נעמי והמרואינות האחרות, אשר הקפידו ליצור קשר מקצועי בלבד, ללא שיחות חולין, מחמאות וכדומה.

עמדה דומה ניתן למצוא גם בדבריהן של תהילה ונאוה, אשר גם כן מציגות כיצד הן מנהלות שיח מקצועי וטכני אך לא מעבר לכך, כאשר נאוה אף מסבירה כי כאשר שואלים אותה שאלות אישיות היא פשוט עוברת נושא או מסבירה שהדבר לא מתאים לה:

"יש שני בנים בצוות, ואני משתדלת לדבר איתם מבחינה מקצועית, לא מעבר, מפריע לי, להתעניין בשלום מישהו שהוא לא אישה. היה יכול להפריע לי לשבת בחדר עם בנים ושאין עוד בנות, ושאני ממש שמונה שעות עם בן אדם אחר, ולא משנה אם חרדי או חילוני. יש

אינטראקציה עם מפקדים, בקטע של הוראות, ואם יש לך בעיות את יכולה להגיע ולהגיד, בקטע של ניהול" (תהילה).

"אני כן עובדת עם גברים, ובן אדם בצוות מתחיל לשאול שאלות אישיות, אני יכולה להגיד לו, הי. נראה לי שזה כבר לא, אני יכולה לומר לו זה כבר לא מתאים, או אפילו סתם לעבור נושא. כי אני חושבת שזה פשוט לא מתאים שיתנהלו שיחות ברמה של חבר חברה בעבודה. זה מרגיש לי לא נכון, כי אני גם רואה מסביבי... זה שלב שצריכים כאילו, הי לשם אני לא רוצה להגיע, הוא לא חבר שלי, הוא עמית עבודה" (נאוה).

גם כאשר מדובר בראש צוות, היחס עימו הוא עדיין טכני ומקצועי מאוד, ללא כל קשר חברי או אישי בינו ובינו. ניתן להבין זאת למשל מדבריה של רבקה אשר הסבירו כי לא הייתה לה בעיה כאשר היה לה ראש צוות גבר ולא אישה. לדבריה היא למדה ממנו המון וכולם הקפידו על קשר טכני ומקצועי:

"אני חושבת שגם בדקו אותנו מבחינה חרדית, כמה אנחנו מקפידות כמה לא, נגיד היה איזה שלב ששמו לנו ראש צוות גבר, וכן הרגשתי שבדקים איך זה יתקבל על דעתנו, ואם זה מתאים לנו או לא מתאים לנו, מבחינתנו זה לא הייתה בעיה ראש צוות גבר, למדנו ממנו הרבה, לא הפריע לנו, כי גם היה חשוב לנו שהוא לא ישב איתנו בחדר, וגם דיברנו על זה, ובאמת הפרידו את זה, היה לנו קשר מאד טכני, לא קשר חברי, אז כן הרגשתי שבוחנים מה מתאים לנו, מה לא מתאים לנו".

מדבריה של רבקה המוצגים מעלה ניתן להבין בשנית כי לא הייתה לה בעיה לעבוד עם גברים, ובתנאי שהם לא ישבו באותו החדר. כך שהיא מביעה תפיסה חיובית לעבודה עם גבר חילוני שכן הדבר מתאפשר בזכות קשר מקצועי וטכני ללא כל יחס אישי. מדבריה עולה כי היא סבורה שהסיטואציה הזו היא מעין מבחן של הצבא עבור הנשים, כפי שהרב הציג זאת בתחילת הדרך, בכדי לבדוק מהן הגבולות של הנשים ולמה הן מוכנות להסכים או לא. מבלי להתייחס האם אכן זו הייתה הכוונה של הצבא "לבחון את הנשים" כתפיסתה של רבקה, ניתן להבין אודות תהליך קבלת ההחלטות של הנשים ועל הליכתן בזהירות רבה, תוך הקפדה באופן קבוע על הצבת גבולות ברורים בינו לבין האחרים ואף הגבהת החומות סביבן, מעבר למתחייב וזאת על מנת לשמר את הזהות הדתית המוגדרת שלהן.

מדבריה של אפרת עולה כי לתפיסתה ההיררכיה הקיימת בצבא, דווקא מסייעת לשימור ההפרדה והגבולות. היא מסבירה כי עצם העובדה שלחיילים יש מפקד מעליהם, הם חוששים יותר

לזלזל ונדרשים לכבד עוד יותר, שכן מדובר על מסגרת עם חוקים מוגדרים. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה:

"זה שאני בסביבה חילונית וצבאית נראה לי שזה כן שומר עליהם, יש להם כללים מאוד ברורים שבמקום אחר לא בטוח שיש אותם. סוג של הרגשה שהם לא יכולים סתם לזלזל בי כי יש להם מפקד מעל, הם יותר מפחדים מהקטע של הפיקוד יותר מסתם בוס. ההיררכיה שומרת על מערכת יחסים של אנחנו והם. זו הרגשה. הם מכבדים יותר כי זו מסגרת עם חוקים, הם לא לגמרי חופשיים, גם בדיבור וגם בהתנהגות".

מדבריה של אפרת, אפשר להבין אם כך כי שתי המערכות: הצבאית והחרדית, דומות במידה מסוימת בכל הנוגע לכך שהן מקיימות מערכת חוקים ברורה הכוללת נורמות. לדבריה של אפרת, הדמיון בין שתי המערכות, מאפשר להן לשמור על השוני שלהן ולפעול בצורה טכנית ומקצועית בלבד, ללא פגיעה בעקרונות שלהן וללא חווית זלזול על ידי אחרים בארגון. גם בלהחזקת התייחסות לכך והסבירה כי המערכת הצבאית דומה לחוקים בקהילה שלה ואפילו בסמינר בו למדה:

"כשאת נכנסת את מבינה שבעולם הצבאי יש מעמדות ומרגישים קצת את העניין של המפקד, היחס לממונים עלייך שונה למשל מהיחס לבוס רגיל, את נכנסת לאווירה של החיילים שהם מתחת למפקד, כאן זה יותר מורגש ממקומות אחרים... יש חוקים, אני רגילה לחוקים מהסמינר של ציות וקבלת מרות, וכאן זה גם חוקים, אמנם אחרים. בסמינר כיבדתי את החוקים בלי לשאול שאלות, וגם פה אני אעשה את זה".

לאה תיארה את התהליך שהיא והבנות האחרות עברו במהלך העבודה בכל הנוגע להפרדה המגדרית. כאשר היא מסבירה את הרקע של הנשים החרדיות ככאלו אשר כלל לא נחשפות לבנים, פרט לבני משפחה קרובה, כך שלא היה להן קשרים עם גברים זרים. לדבריה היא והנשים האחרות הגיעו עם גבולות מאוד ברורים וכי לאורך הדרך היא הבינה שאף אחד לא מנסה "לקלקל" אותה שכן אנשים הם נחמדים ופשוט רוצים לפעמים לשוחח כחברים לעבודה, כך שהיא עברה תהליך משמעותי בהקשר זה. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה:

"לא היה לבנות קשר עם בחורים, בחורה חרדית קלאסית היא נשמרת, ולאורך כל הדרך לא יצא לי הרבה אינטראקציה עם בנים, אולי בני דודים ומשפחה, אבל לא אמור להיות לי קשר עם גבר זר, כל השנים הייתי שמורה, חברות, ובעיקר המין הנשי, לא יצא לי להיחשף, אחרי החתונה, כמובן, התחלתי לעבוד ואז את נחשפת לכל עולם העבודה ולגברים שבהם ואז לומדים להתחיל את האינטראקציה, כמובן שבתור אישה חרדית האינטראקציה היא

טיפה שונה, אני כן נזהרת ונשמרת, לא כל מה שבא לי לדבר איתו, ולא כל דבר... יש גבולות ברורים, ברור שיש הבדל בין האינטראקציה כשהגענו לעכשיו, כשהגענו, אני כן הגעתי מעבודה קודמת, אבל להרבה זאת הייתה העבודה הראשונה, הגענו יותר סגורות, פחות אינטראקציה עם אנשים, לאט לאט יותר אינטראקציה עם אנשים, ואת מבינה שהשד לא כזה נורא, ואנשים נחמדים ורוצים לדבר איתך, כמוכן שעם הזמן את מכירה אותם ויוצא לך יותר לדבר איתם, בעבודה גם יש לך כל הזמן קשר עם אנשים, ממש לא בקטע של להתקלקל, אף אחד לא מנסה לקלקל אותך, ברור שעם הזמן אתה נהיה חבר לעבודה, אתם עובדים ביחד, יש לנו הרבה משימות ביחד עם החילונים בצוות, והם אומרים ואלה אתן טובות וזה, וממש משבח ומבין".

לאה מסכמת אם כך בדבריה את אתגרי הקליטה שהיו לנשים בתחילת העבודה ואת הגבולות הברורים איתם הם הגיעו, תוך הצגת תהליך השינוי שהם עברו לאורך העבודה במיזם. תהליך זה כלל היחשפות הדרגתית לאחרים והקפדה על יחסי עבודה טובים, מתוך הבנה שהמטרה של החיילים והחיילות האחרים היא לכבד אותן ולא לפגוע בערכים שלהן.

אחד הגורמים אשר הנשים מצינויות שמסייע להן בכל הנוגע להפרדה המגדרית ולנושאים הלכתיים הוא ההיכרות עם ההיררכיה הרבנית. מדבריה של רחלי למשל עולה כי היא מתייחסת למפקדים בצורה מכובדת, מכיוון שהם נמצאים בדרגה גבוהה יותר ולכן היא פונה אליהם בכבוד :

"כמו שניגש לרב ונדבר איתו בצורה מכובדת. אותו דבר כאן, שיש בן אדם שהוא ברמה ודרגה מעליך, אני אדבר בצורה יותר מכובדת".

עם זאת, הנשים מצינויות כי הן לא מסתמכות רק על דברי המפקדים, אלא מתייעצות בכל שלב עם הרבנים בכדי להבטיח ש"יש להן גיבוי" ושהן עובדות לפי ההלכה. ניתן לראות זאת בדבריהן של לאה וציפי המוצגים מטה :

"זו הדרך שלנו להגיע לכאן, על ידי הכבוד לרבנים ולבעלי סמכות, תמיד רצינו לתרום וזו הייתה דרך טובה להגיע לכאן. חשוב לדעת שמותר לנו גם לפי ההלכה לעבוד כאן באופן (לאה).

"אני מאמינה שאני עושה את הדבר הנכון, אני מתייעצת עם רבנים ויש לי גיבוי" (ציפי).

ניתן ללמוד אם כך מהתמה השנייה כי הנשים מתארות את עמדותיהן כלפי המסגרת הצבאית, כאשר לתפיסתן המסגרת הצבאית הינה מסגרת חילונית ולכן פחות מתאימה לגברים

חרדים. הן מציינות כי קיימת הבנה בנוגע לצורך בצבא כארגון המגן על המדינה, אך הן מעלות חשש רב בנוגע לכך שהגברים יכולים להיחשף לתרבות החילונית, דבר שיכול לגרום לירידה בדת. עולה אם כך מדבריהן כי למרות שהן מוכנות לעבוד בצבא, הן לא תומכות כלל בשירות צבאי עבור גברים חרדים. לנשים שהגיעו מהקבוצה הראשונה, אשר התאפיינו בכך שהן הגיעו מבתים ליברליים יותר, הייתה עמדה חיובית יותר מלכתחילה כלפי הצבא, כאשר היחס לצבא במשפחתן היה אפילו חיובי והמשפחה שלהן תמכה בכניסתן לארגון. כמו כן, במסגרת תמה זו עולה כי הנשים חששו בתחילת הדרך מקיום דעות קדומות כלפיהן, כאשר מהציטוטים שהוצגו בתמה השנייה עולה כי הן הרגישו כמיעוט נשי בתוך סביבה גברית וכמיעוט חרדי בתוך סביבה חילונית. הדבר גרם להן להרגיש חריגות, אך תחושה זו חלפה לאורך תקופת העבודה שלהן במיזם. לבסוף, ניתן ללמוד מהתמה השנייה כי הנשים חוו אתגרי קליטה הקשורים בעיקר לסוגיית ההפרדה המגדרית וההקפדה על נושאים הלכתיים. מדבריהן שהוצגו בתמה זו עולה כי הן קיבלו הנחיה ברורה מהרב שחנך אותן בתחילת הדרך במיזם, להימנע מוויכוחים ומאינטראקציה מרובה עם החיילים האחרים, כך שהן פעלו לפי הנחיה זו ואכן יצרו לעצמן גבולות ברורים, בין אם מדובר בגבולות פיזיים הכוללים ישיבה בחדר נפרד או בקיוביק משלהן, כפי שהוצג לעיל, או הפרדה פסיכולוגית, אשר באה לידי ביטוי בהימנעות מיצירת קשרים אישיים המבוססים על אמפתיה, כך שהקשרים שלהן במקום העבודה היו בעיקר טכניים ומקצועיים, גם עם הדרג הפיקודי. במקרים רבים ניתן לראות בברור, כי במקרים אפורים של ספק והתלבטות, תעדפנה הנשים את הפתרון המחמיר והמקפיד, וזאת בכדי לשמר את גבולות הגזרה הברורים של זהותן התרבותית והדתית, ובכדי לא לאפשר מקום לספקות ותהיות בנוגע להתבדלותן המוחלטת ביחס לסובבים אותן.

התמה השלישית "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון" תעסוק כעת בתחושת השליחות הכפולה של הנשים, כאשר מצד אחד הן מייצגות את המגזר החרדי בתוך המסגרת הצבאית החילונית ומצד שני הן מייצגות את המסגרת הצבאית כלפי המגזר החרדי. בהקשר זה יוצג גם התהליך שהנשים עברו במהלך עבודתן במיזם, אשר הוביל לשינוי עמדה כלפי הצבא כארגון בפרט וכלפי החילוניות ככלל.

5. תמה שלישית: "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון"

התמה השלישית אשר עלתה באופן בולט מהראיונות עוסקת בתחושת השליחות הכפולה של הנשים כמייצגות את הצבא בתוך המגזר החרדי וכמייצגות את המגזר החרדי בתוך הצבא. תמה זו תעסוק כעת בהצגת דבריהן של הנשים את האופן שבו הן מפגישות בין שני העולמות בחייהן. תמה זו תתמקד תחילה באופן שבו הנשים מציגות את עבודתן בצבא בפני הקהילה החרדית ובפני משפחתן וילדיהן.

5.1 הצנעת העבודה בצבא בתוך החברה החרדית

מניתוח ראיונות העומק עם הנשים שעובדות במיזם, עולה כי הנשים בוחרות להצניע ככל שניתן את עבודתן בצבא. הסיבה לכך היא שישנם גורמים בקהילה אשר לא בהכרח יאהבו לשמוע את העבודה שהן עובדות כאזרחיות בצבא והדבר אף יכול לפגוע במידה מסוימת, במישור החברתי במשפחתן. לכן הן בוחרות להצניע את עבודתן ונמנעות מלספר על העבודה לאנשים בקהילה. דוגמה לכך ניתן לראות בדבריה של לאה, אשר הסבירה כי היא נמנעת מלספר בסביבתה הקרובה, בכדי שבמוסדות החינוך של ילדיה, לא ידעו שהיא עובדת בצבא:

"אני לא אספר על העבודה שלי סתם לאנשים ובוודאי שאני לא רוצה שיידעו במוסדות החינוך של הילדים שלי מה אני עושה בצבא, אני בסופו של דבר גרה במקום ממש חרדי, לא כולם יאהבו לשמוע את זה, לא מעוניינת להיכנס סתם למקומות לא נעימים. אבל עם מי שאני מרגישה בטוחה, או המשפחה הקרובה, אין לי שום בעיה לספר על התוכנית".

בדומה ללאה, גם יהודית, מפתחת נוספת במיזם, מסבירה כי משפחתה מקבלת בגאווה את עבודתה, אך היא בוחרת גם כן להצניע את עבודתה ומציינת רק שהיא עובדת במשרד הביטחון, בכדי להימנע מהתמודדות מול תגובת הקהילה. ניתן להבין זאת מדבריה של יהודית המוצגים מטה:

"המשפחה מקבלת בגאווה ושמחה שזה מה שאני עושה, עם הקהילה קשה לי יותר, לחברות שלי למשל או אנשים שהם מאוד חרדים, אני אומרת שאני עובדת במשרד הביטחון, אני לא אומרת שאני עובדת בצבא, זה נשמע יותר טוב".

רחלי התייחסה למשל להצנעת הנושא גם אל מול ילדיה ומשפחתה. היא מסבירה כי "צריך לספר לילדים בחכמה" ולכן היא אומרת להם רק שהיא עובדת במשרד הביטחון בכדי שלא לסבך את עצמה ולסכן אותה מול הקהילה החרדית. היא גם מתארת כיצד הקונפליקט הפנימי הזה בין שני העולמות מלווה אותה ביומיום, כאשר באחד האירועים היא סיפרה בטעות לילדה שלה שהיא

עובדת עם מטוסים והצטערה על כך לאחר מכן, אך הבינה לבסוף כי היא לא מעוניינת להסתיר את הנושא מהבת שלה :

"צריך לספר את זה לילדים בחכמה. אני אספר להם שאני עובדת במשרד הביטחון, לא בצבא. אני גאה במה שאני עושה, אבל אין לי עניין לסבך את עצמי ולהסתכן עם הסביבה, זה לא פרקטי בציבור שלנו... קרה לי במטס של יום העצמאות שהראיתי לילדה הקטנה שלי את המטוסים ואמרתי לה: את יודעת? אמא עובדת במטוסים האלו! לאחר מכן חשבתי לעצמי שאולי טעיתי ולבסוף בגן של הילדה ידעו על זה, אבל בסוף החלטתי שמהבת שלי אני לא צריכה להסתיר".

מיכל, הסבירה כי היא באופן אישי נמנעת גם כן מלהאדיר את עבודתה בקהילה. היא מציינת שהיא מסבירה לילדיה שהיא עובדת בצבא, אך שזוהי עבודה טכנית בלבד כשבפועל לימוד התורה והתפילות הן העבודות המשמעותיות שמגינות באמת על עם ישראל מהאויבים. לתפיסתה כל עוד זה מה שמשדרים לילדים, אז זה מה שהילדים מפנימים :

"כל השאלה כיצד את מדברת על העבודה בבית ומראה מה את חושבת על כך : אם תיקחי את העבודה הזו ותאדירי אותה, או שתדברי כמו בציבור שלנו שיודעים שבסופו של דבר מי שעושה את העבודה האמיתית ושומר על המדינה בתכלס זה התורה וזה התפילה, ואחרים עושים את מה שנקרא "העבודה השחורה" של הגנה צבאית. נכון אנחנו חייבים אותם, אבל מי עושה את העבודה האמיתית? זה התורה והתפילה. אז מה שאת תשדרי בבית ובסביבה, זה מה שיפנימו הילדים".

ניתן להבין אם כך מדבריהן של הנשים העובדות במיזם כי הן נוטות להצניע את העבודה שלהן בצבא, בתוך החברה החרדית, מתוך הבנת הלך הרוח בקהילה החרדית ושל התפיסות הקיימות בה, כך שישנם אנשים רבים אשר לא יתמכו בעבודתן בצבא, דבר שיכול להוביל לפגיעה בילדיהן ובמשפחתן במישור החברתי בקהילה, ולכן הן נמנעות מכך. ניכר מדבריהן כי הן מנהלות קונפליקט פנימי בכל הנוגע לתיאור העיסוק שלהן בפני אחרים ואפילו בפני ילדיהן, מתוך חשש שמא במוסדות החינוך של ילדיהן לא יראו בעין יפה את עבודתן בצבא. יש לציין כי הדבר רלוונטי לנשים משני מחזורי התוכנית. גם נשות המחזור הראשון, אשר התחנכו במשפחות אשר מקבלות בסובלנות ובפתיחות רבה יותר את השירות בצבא, מבינות שההגמוניה החרדית מתנגדת לשירות הצבאי. ייתכן כי הדבר נובע מכך שהחברה החרדית, כפי שהוצג קודם לכן, הינה חברה קולקטיביסטית, בה ערכי הכלל קודמים לצרכי הפרט, כך שעל הפרט להתאים את עצמו לנורמות החברתיות המקובלות

בסביבה. פרט לסוגיית ההצנעה של העבודה שלהן בצבא בתוך החברה החרדית, הפרק הבא יעסוק בתחושת הגאווה והשליחות הכפולה העולה מהראיונות עימן.

5.2 תחושת גאווה ו"שליחות כפולה"

דומה כי העובדות החרדיות בצה"ל אכן מצויות בתווך, בין תחושת הייצוג של הציבור החרדי מול הסביבה החילונית לבין תחושת שליחות ועשייה בכל הנוגע לעבודתן בצבא. מדבריהן עולה כי כחלק מהשינוי, אותו עברו מאז תחילת עבודתן בצבא, היא העובדה שהן תופסות כיום את העבודה שלהן כשליחות ואף מרגישות סיפוק ושמחה בנוגע לעשייתן החשובה בתוך הצבא, עבור עם ישראל ומדינת ישראל. בלהה, אחת המראיינות אף מסבירה כיצד היא מרגישה מעין תחושת שייכות כלפי הצבא ומסבירה כי כאשר חיל האוויר עושה פעולה, היא מרגישה שזה קשור אליה באופן אישי. ניתן לראות זאת בדבריה:

"היום העבודה פה מרתקת אותי הרבה יותר, אני רואה את המאמצים שהצבא עושה כדי לשמור על המדינה, מבפנים אני חיה את הדברים... כמובן שתמיד אני מדגישה שזו לא התגייסות לצבא ואני רק אזרחית עובדת צה"ל ולא לובשת מדים, אבל כשאני שומעת משהו שחיל אויר עשה, אני אומרת לעצמי בגאווה: זה קשור אלי... אני והחברות שלי מרגישות שההצלחה של צה"ל זה כאילו הצלחנו באופן אישי וזו תחושה מיוחדת וזה נותן הרגשה של סיפוק ושמחה, תחושה נפלאה של שליחות, אם יתנו לי, אני פה עד הפנסיה".

גילה, התייחסה גם כן לתחושת הגאווה והסבירה כי זאת אחת הסיבות העיקריות שהיא באה לעבוד בצבא. היא הסבירה כי היא רואה בעבודה הזו כשליחות:

"אחת הסיבות העיקריות שבאתי לעבוד כאן זו תחושת השליחות שלי בעבודה הזו. בשנה הראשונה שלי כאן, זו הייתה מסירות מצידי לבוא, הנסיעות באוטובוסים של שעתיים כל צד מירושלים, והמשכורת לא גבוהה, אבל עשיתי את זה כי אני באמת רואה בזה שליחות... אנחנו עם אחד קטן כאן בארץ ישראל שצריך להגן על עצמו...".

נעמי, שהגיעה מלכתחילה למקום העבודה כדי להתפרנס בלבד, שינתה במהלך תקופת העבודה, את גישתה וכיום היא גם מדברת על תחושת שליחות וגאווה היחידה:

"אני הגעתי מלכתחילה בתור פרנסה, וזה גם מאד נחמד לי שאני עובדת במקום משמעותי, שאני לא מפתחת שטויות לאיזה סיני, אלא אני מפתחת דברים בע"ה לשמירה על מדינת

ישראל... לפעמים יש כזה אירוע רשמי של אופק, אז יש כזה הרגשה נחמדה, איזה כיף שאני עובדת באופק, ושאתי חלק מזה ולא סתם חלק ממה שהו חסר משמעות".

תחושת השליחות הזו הינה תחושת "שליחות כפולה", הבאה לידי ביטוי לא רק בשל היותן עובדות בצבא, אלא שחלקן אף ציינו שהן מרגישות תחושת שליחות כחרדיות, שכן הן גורמות לחיילים ולחיילות בבסיס להכיר חרדים, כך שמדובר בקידוש ה'. יהודית, אפרת וציפי התייחסו לכך והסבירו כי הן מרגישות שהעבודה שלהן בצבא מאפשרת להן להיות "הפנים היפות" של החברה החרדית וכי אנשים פונים אליהן ומסבירים כי בעבר הם כלל לא הכירו חרדים, הן גאות שאנשים רואים שלחרדים יש גם מוסר עבודה, חינוך איכותי, נימוס ודרך ארץ והן חשות כמייצגות בגאווה את החברה החרדית:

"יש לי תחושה של שליחות, אנחנו עושות קידוש ה', פתאום אנשים פה מכירים חרדים בצורה שונה ופתאום מעריכים אותנו. הם רואים במוחש את מוסר העבודה שלנו, את ההשקעה שלנו, את החינוך שקיבלנו ואת הנימוס והדרך ארץ... אנחנו עושים כאן עבודה טובה לחרדים, הרבה אנשים אומרים לנו, לא הכרנו חרדים לפני שדיברנו איתכם ופתאום הם מדברים עם חרדיות ורואות שאנחנו לא משהו מוזר או מפחיד... אני ממש מרגישה פה שגרירה של החרדים" (יהודית).

"אני חושבת שזה שאני פה, אני עושה המון קידוש השם, בזה שרואים אותי פה, ורואים אדם נורמלי חרדי, אני רואה ומרגישה שמעריכים אותי, אני חושבת שאני אדם חיובי, ולהפך, כמו שאני רואה אדם חילוני חיובי, רציני, שעושה את העבודה כמו שצריך, זה גורם לי להעריך חילוניים יותר, ככה זה גם הפוך, המטבע הוא אותו הדבר" (אפרת).

יהודית ואפרת מציינות חשש איתו הגיעו לצבא, לפיה החילונים בצבא רואים את החרדים כאדם "מוזר", "לא נורמלי", "מפחיד", והן חשות שהנוכחות שלהן בצה"ל מעבירה רושם שמיטיב עם תדמיתם של החרדים.

כך גם ציפי:

"יש לי תחושת שליחות, אנשים פתאום מכירים חרדים בצורה שונה, ופתאום מעריכים אותנו ולדעתי, אחרי שאנשים פוגשים כאן חרדים יותר קל להם להתחבר גם לחרדים בחוץ, יש כאן אנשים שלא דיברו בחיים עם אדם חרדי, או עם אישה חרדית".

ניכר אם כך מדבריהן של המרואיינות, כי עצם הנוכחות שלהן במרחב חילוני כמו הצבא, הופך אותן לעיתים בעל כורחן, כשגרירות של הקהילה החרדית, כך שהן פועלות לא רק עבורן ברמה האישית אלא כמייצגות של הקהילה החרדית כולה. ייתכן כי הבחירה שלהן להרגיש תחושת "שליחות כפולה", מאפשרת להן להבין את המפגש בין שתי התרבויות: החרדית והצבאית-חילונית כך שהן חשות גאווה גם בשל היותן חרדיות ושגרירות של החברה החרדית, וגם בשל היותן עובדות בצבא ומשפיעות בדרכן על התפתחותו. ניתן ללמוד מתמה זו כי הנשים הצניעו את עבודתן בצבא בתוך החברה החרדית ואף לעיתים מפני ילדיהן מתוך רצון להימנע מחיכוכים. למרות זאת, ניכר כי היא חשו גאווה ו"שליחות כפולה", גם כעובדות בצבא הגאות בעשייה של צה"ל וחיל האוויר וגם כחרדיות, אשר מנגישות לציבור החילוני בצבא את הצד היפה בחברה החרדית. מלבד שני הנושאים הללו, עלה גם במסגרת תמה זו "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון" כי הנשים שינו את התפיסה שלהן לאורך עבודתן במיזם בכל הנוגע לצבא ולציבור החילוני. התת פרק הבא יעסוק בשינוי שחל בתפיסתן, כולל ציטוטים מדבריהן.

5.3 שינוי תפיסה כלפי הצבא והציבור החילוני

אחד הנושאים הנוספים שעלה במסגרת התמה השלישית "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון" הוא שהנשים שינו את תפיסתן כלפי הצבא והציבור החילוני ככלל. ניתן היה לראות כי כלל הנשים, הן מהקבוצה הראשונה והשנייה (שני מחזורי המיזם) הראו שינוי בתפיסה שלהן לצבא, ביחס לחיילים עצמם וביחס לציבור החילוני כולו. ראשית, יש לציין כי בנוגע לצבא ניכר היה מדבריהן של המרואיינות כי הן חששו שהצבא יהיה פחות מכיל כלפיהן, מכפי שהוא היה בפועל, כארגון. מדבריה של רחלי למשל אפשר לראות, כי היא ציפתה שהיחס בצבא כלפיה יהיה יותר עוין ואנטי דתי. אך, בסופו של דבר היא הבינה כי בצבא כגוף, ישנם אנשים מכילים יותר עם ראש פתוח, בשונה מחששותיה. ניתן להבין זאת מדבריה המוצגים מטה:

"האמת שכשאני נכנסתי לצבא, אני ציפיתי ליחס הרבה יותר אנטי לדת, כי בונים איזה תמונה כזאת, ואני ציפיתי ליחס הרבה יותר עוין, כן ציפיתי לתגובות יותר מגעילות, או משהו כזה, והאמת הופתעתי ממש לטובה... היו הרבה אנשים שם שלא מאמינים בכלום, וכמו שהם היו אומרים לי אני שונא דת לעצמי, אבל אני לא אשנא מישהו כי הוא דתי. אני אנטי דתי לי אבל זה לא אומר שאני אשנא אותך. גישה הרבה יותר מכילה ומבינה ממה שציפיתי... אני מרגישה שהייתי ממש במקום עם אנשים טובים, עם ראש פתוח כולם, מכילים מקבלים".

שירי, אחת המרואיינות האחרות הסבירה כי לדעתה החרדים רואים את הצבא כמאיים למרות שזה לא כך בפועל. מבחינתה כיום ללכת לצבא "זה לא סוף העולם" שכן הצבא עוזר לעם ישראל:

"אני חושבת שיש פער בין מה שחרדים בחוץ חושבים על הצבא, לבין מה שהוא באמת, אנשים מסתכלים על הצבא בתור משהו מאיים יותר ממה שהוא בתכלס. החרדים חושבים שמי שהולך לצבא זה סוף העולם וזה לא נכון תכלס, הצבא קודם כל זה צבא, זה עוזר לעם ישראל, ... כשאני מבפנים ואני רואה מה חיל האוויר עושה אני הרבה יותר מעריכה את הצבא, ואני יותר מעריכה את אלו שבאים ותורמים שלוש שנים או יותר מהחיים שלהם בשביל הצבא".

המרואיינות התייחסו לכך שהן כיום מבינות שאנשים בצבא מגיעים מתוך פטריוטיות ומתוך שליחות. לאה התייחסה לכך והסבירה כי היא למדה לאורך העבודה שלה במיזם, כי בצבא ישנם אנשים שבאים לשרת את המדינה ולמרות שהם יכולים להרוויח שכר גבוה יותר בהיי טק הם בוחרים לשרת בצבא מתוך תחושת שליחות:

"אני למדתי לראות שזה באמת מקום שבו לשרת את המדינה, ובאמת אנשים פטריוטים ורוצים לעשות הכל, אני רואה אנשי קבע שנשארים, יש לנו אחד בגף, שהוא תותח במחשבים, הוא יכול להיות מס' אחת בכל חברת הייטק שהוא יגיע, והוא אומר את זה, אני ארגיש ריקנות אם אני אלך לעבוד במשהו אחר, אנשים שבאמת רואים בזה שליחות, וזו המטרה שלהם בחיים, ואני חושבת שזה דבר מאוד יפה, יש להם את הפאשן והשליחות... זה יפה לראות שאנשים עושים את זה מתוך שליחות, ומנצלים כל דקה שלהם, וממשיכים וחותרים, וזה יפה לראות".

גם ציפי הסבירה כי רק לאחר שעבדה בצבא היא הבינה שמדובר במקום משמעותי לעבוד בו ושיש יחידות שונות בצבא, לא רק יחידות קרביות, כך שיש סוגים שונים גם של חיילים וכי העבודה ביחידה טכנולוגית היא משמעותית לא פחות:

"אז זה היה לי משהו מאוד נחמד לבוא לעבוד במקום כזה, שזה מקום משמעותי לעבוד בו, ומוסיף בעזרת השם לכל הביטחון של עם ישראל. זה מעניין לבוא לעבוד מבפנים, זה גוף שלא הכרתי אותו מקרוב, ראיתי תמיד חיילים ברחוב, לא ראיתי את ההתנהלות בתוכו, נכנסתי לחלק בצבא שפחות היה לי מוכר עד עכשיו, הכרתי תמיד מדים ירוקים, קרביים, ועכשיו אני רואה את הקטע של המחשוב, שזה קטע קצת שונה, כאילו, הם יושבים במשרד

ומתכנתים, וזה גם חלק מאד חשוב, כשהיה לנו את הקורס בהתחלה, ולמדו אותנו על יחידת אופק, ראינו כמה החלק הזה משמעותי, יותר הסבירו לנו על דברים מבצעיים, לא שחשבתי שהוא לא קיים, אבל גיליתי סוג אחר של חיילים".

אפרת אף התייחסה ליכולות הצבאיות והסבירה כי לא ידעה שהצבא כה מתקדם בתחום התכנות ושיש למדינה יכולת לפתח טילים לבד, כך שלאחר עבודתה בפרויקט, היא מאוד התרשמה מהידע והיכולות שיש בצבא :

"אף פעם לא ממש דמיינתי את הצבא, אבל מאז שנכנסתי, ואני רואה מה באמת הם עושים פה, אני אומרת וואו, לא דמיינתי שעושים פה כאלו דברים. בתכנות, לא דמיינתי שיש לצבא ולמדינה לעשות ולפתח טילים ודברים ברמה כזו, של וואו, ביום יום אתה לא חושב כמה מוחות יושבים מאחורה בשביל דברים הכי קטנים שיקרו, ואמרתי וואו".

ניכר בדבריהן של חלק מהמראיינות כי הן הופתעו מהשאיפות של החיילים הצעירים ותחושת השליחות שלהם. נעמי למשל התייחסה להיבט זה והסבירה כי היא דווקא ציפתה מחיילים צעירים חילוניים שהם ירצו לשבת רוב היום בים, אך בפועל היא ראתה שהם לוקחים על עצמם אחריות רבה ומבינים את המשמעות של העבודה שלהם כך שהיא שינתה תפיסה כלפי החיילים ורואה אותם כיום כאנשים שמסקיעים רבות בעבודה מתוך תחושת משמעות וחשיבות של עבודתם :

"החיילים, שהם צעירים, היו עכשיו הכי רוצים בעולם לשבת בחוף הים, להשתולל עם חברים וזה, הם יושבים במשרד, מגיעים כל יום, משקיעים, כי יודעים שעושים משהו חשוב, אפילו כל הכוונות, להישאר בלילות, ונוטלים על עצמם אחריות, ומבינים בחשיבות של העבודה".

לאה למשל הסבירה שהיא הופתעה שיש חיילים שזו המטרה שלהם בחיים, כאשר היא לא ציפתה לכך מחיילים צעירים :

"גיליתי שחיילים עובדים מאד קשה, והם תורמים המון, הם נותנים מעצמם הרבה יותר מאשר אנחנו שעובדות, ויש להם יראה כזו, והם נותנים מעבר, אם צריך הם נשארים כל הלילה, ועושים כל מני תורנויות הזויות, ומנקים וזה הלם בשבילי, מאד צייתנים... האנשים מסביבי הם מאד מאד חכמים... עם כל זה שבאתי ממקום לימודים ברמה לימודית גבוהה, ואתגרו אותנו מאד, זה לא היה ברמה שלהם, וגם הסגנון של החיילים שמגיעים לשם זה מה שמעניין אותם, בשעות הפנאי הם יפתחו גוגל ויתחילו ללמוד שפות חדשות".

בנוסף, רחלי אף התייחסה לכך שבצבא היא הופתעה לטובה מהשילוב של האוכלוסיות, כך שהצבא כולל בתוכו תרבויות רבות, אשר חיות יחד בהרמוניה, כפי שעולה מדבריה :

"עוד משהו טוב שראיתי בצבא זה שילוב מטורף של אוכלוסיות, היה אנשים מהצפון מהדרום, כאילו דתיים לא דתיים, מלא אוכלוסיות, מלא סוגים, אנשים שלא היה יוצא לי להכיר אחרת, אז כאילו להיחשף להרבה תרבויות, לראות איך כל התרבויות האלו יכולים לחיות ביחד, שזה משהו שלא רואים בכל מקום".

מעבר לשינוי התפיסה של המרואיינות כלפי הצבא וכלפי החיילים עצמם ניכר שהנשים שינו גם עמדה, בעקבות עבודתן בצבא, בכל הנוגע לציבור החילוני כולו. פסיה, למשל הסבירה כי היא שינתה את ההסתכלות שלה כלפי חילוניים, כאשר בעבר היא חשבה שאין להם ערכים, אך לבסוף היא הבינה שגם חילוניים הם אנשים עם ערכים רבים, רק ללא הערכים של המצוות :

"אני גם שיניתי את ההסתכלות שלי על הציבור החילוני, מהסתכלות של אנשים שאין להם כלום בחיים, התחלתי להבין שיש להם הרבה ערכים. ולפעמים דווקא זה שאין להם את הערכים של התורה והמצוות, מביא את האנשים החילוניים, המוסריים שבהם, להחזיק את הערכים בצורה יותר טובה".

דוגמה נוספת לכך ניתן לראות בדבריה של בלהה, אשר הסבירה כי בעבר היא הרגישה ש"כל אחד" (קרי החילוניים) הוא זר אך הבינה שזה לא נכון ושהייתה מוכנות אמיתית של החיילים החילוניים לשוחח איתה וגם הייתה להם מוכנות להשתנות בעצמם, דבר שלא היה לה מובן מאליו מלכתחילה :

"אם בעבר חשבתי שכל אחד הוא זר, אז זה לא נכון... בקול אתה שומע כמה הם מקבלים וכמה זה חסר להם, לא ידעתי ולא חלמתי שזה מעניין אותם, ושזה מדבר אליהם, ושיש להם משפחה ושזה באמת מדבר אליהם, ואם אתה חושב שהם תמיד נגד, והם זרים כל כך, אבל פתאום שאתה איתם אתה מבין שזה באמת מעניין אותם, והם באמת מעריכים ולא כועסים, ובאמת לא מבינים, וכשמסבירים להם יכולים גם להשתנות בצורה של לקבל, ולהסתכל בצורה שונה".

מעבר לשינוי התפיסה של הנשים כלפי הצבא ככלל, ניכר גם שהן שינו את תפיסתן כלפי החיילים המשרתים בצבא. הנשים החרדיות הגיעו עם תפיסות סטראוטיפיות כלפי החייל החילוני, שעיקרן שהם חסרי ערכים, בליינים, וקלי דעת. במהלך עבודתן בצבא, הן גילו כי סיפור "העגלה

הריקה"¹⁹ עליה הן גדלו, אינו משקף את המציאות בפועל, וכי רבים בחברה הכללית הינם ערכיים, חרוצים ובעלי מידות טובות.

ניתן להבין אם כך מתת תמה זו כי העובדות במיזם שינו את תפיסתן כלפי הצבא וכלפי החיילים, שהם חלק מהמגזר החילוני. מדבריהן, אשר הוצגו לעיל, עולה כי הן סברו בעבר שהצבא הוא ארגון יותר מאיים, שמרן, כאשר הן היו סבורות שהאנשים העובדים בצבא הינם נגד דת וכי יהיו תגובות קיצוניות יותר כלפיהן כחרדיות. בפועל, מדבריהן עולה כי דווקא היחס אליהן היה מיטבי ומכיל וכי הצבא בכלל הינו ארגון המעודד הטרוגניות כאשר כלל האוכלוסיות והתרבויות השונות חיות יחד בשלום זו עם זו, בתוך המסגרת הצבאית. כמו כן, מדבריהן עלה כי הן שינו את תפיסתן כלפי חיילים בכלל, שכן הציפייה הראשונית שלהן הייתה שהחיילים יהיו מרוכזים בעצמם שכן מדובר בחיילים צעירים וחילונים ולכן הם יעשו רק את מה שמוטל עליהם. למרות זאת, העובדות זיהו לאורך עבודתן במיזם, כי החיילים תורמים המון מעבר להגדרת תפקידם, נשאים לילות ותורניות, מתוך הבנת החשיבות של עבודתם ומתוך תחושת שליחות. לבסוף, ניכר מתת תמה זו, שהעובדות במיזם שינו את התפיסה שלהן כלפי הציבור החילוני, מחשיבה שציבור זה הינו ללא ערכים כלל, להבנה שמדובר בציבור שיש לו ערכים, רק ללא סוגיית המצוות וההלכות הדתיות. יש לציין כי חלק מהמראיינות ציינו כי הן זיהו גם חיילים שלא תורמים יותר מדי ושעושים צבא רק כי הם חייבים. הפרק הבא יעסוק בחוויות האישיות של הנשים בצבא וראייתן את העבודה בצבא כמתאימה לנשים, אך לא לגברים, בשל החשש מירידה בדת, כפי שעלה כחשש בתמה השנייה שעסקה בעמדות הנשים ומשפחתן כלפי המסגרת הצבאית.

5.4 חוויות האישיות את העבודה בצבא כמתאימה לנשים אך לא לגברים

הנושא הרביעי והאחרון שעלה במסגרת התמה השלישית, הוא החוויה האישית של המראיינות את עבודתן בצבא, כמתאימה לנשים אך לא לגברים. ראשית יש לציין כי הנשים הציגו רצון להמשיך את העבודה שלהן בצבא שכן העבודה מתאימה להן ויכולה לאפשר להן להתפתח. לאה למשל הסבירה בדבריה כי היא מתעניינת מאוד בעבודתה וכי היא רוצה להמשיך ולעבוד במקום, למרות

¹⁹ משל שנתן החזון אי"ש- הרב אברהם ישעיהו קרליץ לראש הממשלה דוד בן גוריון, בפגישה שהתקיימה ב 20.10.52 בנושא גיוס חרדי. מקור המשל הינו בתלמוד הבבלי מסכת סנהדרין דף לב ע"ב, והוא בא להסביר את הקדימות שיש לחברה החרדית המלאה בערכים, תורה ומצוות, אל מול החברה החילונית, שהיא "עגלה ריקה" ללא תוכן וללא ערכים.

שעדיין היא שמה במקום הראשון את משפחתה. ניכר אם כך מדבריה כי העבודה בצבא מאפשרת לה לשים את המשפחה במקום הראשון, כך שהעבודה לא פוגמת בהתנהלותה כאשת משפחה:

החלומות שלי לא גדולים מדי, באתי לכאן כדי לפרנס את המשפחה, לא בגלל כסף וקריירה... בעתיד, אני חולמת להתקדם פה מעבר למתכנתת, אולי ראש צוות, אני חושבת שיש לי את היכולת לנהל, אני משתדלת ללמוד כל מה שאפשר מהמפקדות שלי, כי חשוב לי להצליח ולהתקדם. ובעזרת השם רוצה להתקדם מעבר לקיים, לצאת לשוק לא כמתכנתת רגילה, ברמה מאוד גבוהה, אבל אני לא רואה את עצמי הופכת עולם בעתיד, אני לא בן אדם כזה, אני רואה את המקום שלי קודם כל במשפחה.

גם בלהה הסבירה כי היא אוהבת את עבודתה והייתה מוכנה להמשיך ולעבוד בה, רק שלדבריה היא לא הייתה מעוניינת להתקדם, שכן היא רוצה יותר להתמקד במשפחה, כפי שהעבודה בצבא מאפשרת לה. ניתן להבין זאת מהדברים המוצגים מטה:

"אני ממש אוהבת את העבודה שלי, אבל פחות מעוניינת להיות מנהלת, לא הייתי רוצה להיות ראש צוות או תפקיד עם יותר אחריות, כי המשפחה יותר חשובה לי. כרגע אני משהה את ההתקדמות שלי בגלל המשפחה, מעדיפה להיות ראש קטן, זה פחות אחריות, פחות לחץ נפשי, יש לי רוגע, אני מגיעה הביתה ואני עם הילדים נטו".

ניתן להבין אם כך כי הנשים מעוניינות להמשיך את הקריירה שלהן בצבא אך נמנעות להתייחס לעבודתן כקריירה שמא הדבר יפגע בהן במישור המשפחתי. הנשים החרדיות טוענות באופן פרדוקסלי כי הן חרוצות ובעלות כישורי עבודה טובים אך בפועל הן דוחות התייחסות לעבודתן כקריירה, שכן המושג אינו עולה בקנה אחד עם עולם הערכים בחברה החרדית (ליוש, 2007).

את הפער הקיים אצל הנשים בין המונחים עבודה וקריירה ניתן לסכם באמצעות הצגת דבריו של ראש ישיבת "חברון" ר' דוד כהן, בעיתון "יתד נאמן" אשר התייחס למורכבות שבה הנשים החרדיות נמצאות ומדגיש כי המונח קריירה אינו מתאים לחברה החרדית שכן הוא משנה את המטרה המרכזית בחייהם של החרדים, ממטרה של "בית של תורה" אל מטרה של פיתוח הקריירה, כאשר אין לשניהם מקום יחד:

"אישה שהולכת למהלך של קריירה ומקבלת גישמאק²⁰ בזה, היא מתקדמת בחיים ונהיית חשובה ויש לה מעמד והיא מביאה הרבה כסף, היא מפרנסת את הבית, אבל אי אפשר להכניס בית של תורה עם קריירה, קריירה של אישה זה לא בית של תורה, ולקריירה- אין לדבר סוף".

תמיכה לכך, שהנשים רואות בצבא מקום מותאם לתעסוקה עבור נשים חרדיות, ניתן לראות בכך שמלבד העובדה שהן היו מעוניינות להמשיך בעבודתן, הן גם ימליצו לחברותיהן להגיע ולעבוד במיזם. שירי למשל הסבירה כי לדעתה נשים אחרות צריכות גם כן להגיע ולעבוד בצבא שכן למרות שהיא עובדת שם מספר שנים, מבחינה דתית הצבא לא "פגע בה" וכי ארגונים אחרים יכולים לגרום לירידה משמעותית יותר בדת, בהשוואה לצבא:

"אם חברה תשאל אותי אם לבוא לעבוד בצבא אני אמליץ לה שכן, כי אני עם ניסיון הרבה שנים ... אני לא מרגישה שמבחינה דתית, דברים ירדו אצלי, אני מרגישה שבמקומות אחרים אפשר לרדת יותר, מקומות חיצוניים אזרחיים".

תמיכה לכך ניתן לראות גם בדבריה של אפרת, אשר הסבירה כי חברותיה, העובדות בארגונים אחרים דווקא מספרות שיש פחות הבנה של התרבות החרדית במקומות הללו, בעוד שבצבא אף אחד לא ישאל אותם "למה אנחנו לא באות איתם לארוחת צהריים", כך שבצבא ישנה הכלה רבה יותר כלפי המגזר החרדי, לתפיסתה:

"אני רואה השוואה מול מקומות עבודה אחרים, שהן עובדות רק עם עוד אחת, יש להן קונפליקטים, כי העמיתים בעבודה לא מבינים למה הן לא יכולות לבוא לאכול איתם, פה הם מבינים שאנחנו משהו אחר, אף אחד לא ישאל אותנו למה אנחנו לא באות איתם לצהריים, לחברות שלי זה קורה על בסיס יומי".

גם לאה ופסיה הסבירו כי הן ממליצות לאחרות להגיע ולעבוד במיזם הצבאי, שכן לתפיסתן העבודה מאפשרת איזון בכל הנוגע לשעות עבודה נוחות, שעות הנקה ובטחון תעסוקתי כמו גם תחושת סיפוק מעשייה בעלת משמעות צבאית ומדינית. ניתן לראות זאת מדבריהן המוצגים מטה:

²⁰ ביטוי משפת האידיש, המתאר תחושת טעם והנאה

"הייתי בפרוש ממליצה לחברות לבוא, אולי בשוק האזרחי אפשר להגיע ליותר, אבל כאן יש את המקום של העטיפה, אני במקום עם בטחון תעסוקתי, אפילו עכשיו בקורונה שום דבר לא יקרוס, הסיפוק בעבודה, שעות נוחות, שעת הנקה. יש המון יתרונות, אבל כן בחוץ, כן מרוויחים יותר, אבל זה מלחיץ אותי, כאן הכל יותר רגוע" (לאה).

"הייתי מאד ממליצה לחברות שלי לבוא לכאן, זה מקום עבודה טוב, התנאים פה מאד טובים, ומאד כיף מבחינה מקצועית, ואתה עושה דברים עם המון סיפוק, מבחינה חברתית, אנחנו קבוצה גדולה של נשים חרדיות, זה תענוג גדול בשבילי, זה תענוג ממש לעבוד איתן, וגם מה שאנחנו עושות, לפתח ולהרוויח עליו כסף, כשאני שומעת בחדשות שהייתה פעילות בסוריה אני מרגישה חלק קטן מזה" (פסיה).

תהילה התייחסה גם כן לנושא זה והסבירה כי למרות שהמשכורת נמוכה יותר, בפועל הצבא נותן ניסיון עשיר ברמה גבוהה וכי חשה שביעות רצון מהעבודה שלה במקום, כפי שעולה מדבריה:

"המשכורות יחסית נמוכות מהשוק, אבל אני מקבלת דברים אחרים, הצבא נותן לי ניסיון מאד טוב, שורה מרשימה בקו"ח. הצבא נותן הרגשה של כיף לקום בבוקר לעבודה. אם לא הייתי נהנית אין מצב שהייתי מגיעה לפני שבע לעבודה. מי היה קם כדי להיות בשש בבוקר בעבודה? עצם העובדה שכיף לי ואני עם מצב רוח טוב כל הזמן, זה פלוס מאד גדול כאן".

כאמור, רוב הנשים תמלצנה לחברותיהן להגיע לעבוד בצבא, הנימוקים לכך הם רבים ומגוונים, וחוזרים על עצמם כחוט השני בתשובות של הנשים משתי הקבוצות. חלקן הדגישו את הניסיון שמקבלים בעבודה בצבא. יש שהדגישו את התנאים הטובים שהצבא נותן לנשים שעובדות אצלו, תנאי שכר, שעות עבודה ועוד. אחרות ציינו לשבח את השמירה מבחינה דתית שיש בצבא, בניגוד גמור למחשבה מראש ולסטיגמה שהצבא הוא מקום לא שמור מבחינה דתית. מהפרק הראשון ניתן היה לראות כי הנשים מגיעות לצבא מנימוקים תועלתניים וכאשר בוחנים את הנימוקים הללו בפרק הראשון בהשוואה לסיבות שבגינן הן ממליצות לאחרות להגיע ולעבוד בצבא, מתגלה כמעט חפיפה באופן מלא לחלוטין, שכן הנשים הסבירו כי הן באות לעבוד בכדי לצבור ניסיון, בשל הרמה הגבוהה הקיימת במקום העבודה ומתוך תחושת שליחות, כאשר סוגיית ההקפדה על הלכות והפרדה מגדרית עלתה כאחת מהחששות המרכזיות של הנשים בכניסתן למיזם. ניכר אם כך כי נקודת חולשה זו הפכה להיות בשלב זה של עבודתן ליתרון של המיזם, כך שהנשים

מצינות שהצבא דווקא מכיל את דרישותיהן הדתיות. ויחד עם זאת, מאפשר להן שעות עבודה נוחות ותנאי קידום.

למרות היתרונות הקיימים בצבא, ניכר שהחוויה של הנשים בצבא לא השפיעה על הרצון שלהן לשלב את הבעל או את הבנים שלהן בצבא. מדבריהן ניתן להבין כי הצבא הוא ארגון חילוני ולכן הוא יכול להוביל גברים לירידה בדת. ניתן לראות זאת לדוגמה בדבריה של ציפי, אשר הסבירה לעיל²¹ כי היא לא הייתה מעוניינת שבניה יגיעו לעשות צבא שכן בצבא יש "אפס ערכים של יהדות", דבר שגורם לדעתה ל"התקררות" בדת. ציפי אף ממשיכה ומסבירה בדבריה כי היא ראתה גברים רבים אשר הורידו את הכיפה, כך שהם הפכו לחילוניים יותר בזמן עבודתם בצבא:

"אני הולכת במסדרונות אני רואה, עוד כיפה פחות, עוד כיפה פחות, עוד כיפה פחות, אני רואה את זה בצורה מטורפת. אני חושבת שמאז שאני פה, מינימום עשר כיפות ירדו, מינימום. שזה ממש כואב הלב, אני לא אוהבת להגיד שהן ירדו בגלל הצבא, אבל הצבא הוא מקום חילוני, וחברה זה דבר משפיע, ואין פה שום ערכים, יהודיים יותר מדי חזקים, ממש אין פה".

מדבריהן של הנשים ניתן להבין כי לפי התפיסה החרדית הגברים מתקשים יותר להתמודד עם פיתויים בעוד שהנשים מצליחות לעשות זאת. בשל סיבה זו תפקידם המרכזי של הגברים הוא להתמקד בלימוד תורה, בכדי שדעתם לא תוסח.

מרבית הנשים התייחסו בשלילה לשאלה של שליחת הבן לשירות בצבא, כפי שכבר צוטטה לעיל²² אפרת, והדגישה כי השירות הצבאי לבן החברה החרדית, הוא מבחינתה קו אדום. תמיכה לכך ניתן לראות גם בדבריה של שירי, אשר תיארה בראיון עימה כי היא לא הייתה ממליצה לבנים שלה להצטרף לצבא, אלא אם כן מדובר בגבר נשוי שאולי יתאים לו יותר להיות בצבא, אז זו לא העדיפות הראשונה שהיא הייתה ממליצה עליה:

"לא השתכנעתי לשלוח לשם את הילדים שלי, רווקים בטוח זה לא מתאים להם, אנשים נשואים שהם חושבים שהם יכולים להתקדם שם מבחינה טכנולוגית, והם יותר יציבים מבחינת הנישואין, אולי כן, אבל זה לא גוף שהייתי ממליצה מראש. בעלי ממש לא היה

²¹ פרק 4 סעיף 1
²² פרק 4 סעיף 1

רוצה ללכת, מדים וזה, בסביבה שאנחנו נמצאים, זה פשוט שונה, וזה יתקבל בצורה לא חיובית".

לתפיסתן של הנשים, הגברים עלולים להתפתות ליצירת קשרים חברתיים רבים יותר עם חיילים וחיילות צעירות, דבר שיכול להוביל ל"קלקול" ול"כיפות נופלות", כפי שצוין קודם לכן. ניתן לראות זאת בדבריהן של לאה, נאוה וחדווה :

"ברור לי שבחור חרדי רווק שנכנס... יכול להתקלקל, היה כאן מקרה של חייל חרדי שנכנס עם כיפה ויצא בלי, אז יכול להיות שזה סיפורים בודדים, אבל לא הייתי רוצה לשלוח את בעלי בתור רווק לשם, יש אינטראקציות, חיילות עם חיילים, היום אולי כן כי הוא אדם מבוגר שלא היה עושה דחקות עם בחורות חיילות צעירות וזה" (לאה).

"לדעתי צריך לעשות שם מסגרות נפרדות, כי מה שקורה היום במסגרות, מה שראיתי, הרבה כיפות נופלות" (נאוה).

"אני רואה את הבחורים בצבא שנרא מתגלצים שם, יגידו מה שיגידו, אני רואה את זה מול העיניים, בשנה הזאת שנכנסתי, לפחות ארבעה ראיתי שמכיפה שחורה גדולה, עברו לסרוגה, קטנה קטנה, ואז בלי כיפה בכלל היום, אני לא יודעת מה זה אומר בדברים אחרים, הכיפה זה סמל, אבל אין לי אפשרות אחרת לבדוק בשאר הדברים, אבל כן, זה מקלקל. צריכים להיות מאד חזקים, או להיות באמת בקבוצה יעודית" (חדווה).

ההסבר לדבריהן לתופעת ההורדה של הכיפות על ידי הגברים היא החולשה של המין הגברי, כפי שהוסבר לעיל, לפי התפיסה שקיימת בתרבות החרדית. לדבריהן הן דווקא הבינו כי חשוב שגברים יישארו ללמוד תורה בכדי שיישמרו על עצמם מבחינה הלכתית. זאת כפי שניתן לראות בדבריה של גילה אשר הסבירה כי בעוד שבעבר חשבה שהגברים החרדיים "מחממים כיסאות" כיום היא מבינה שהם באמת שומרים על עצמם מבחינה הלכתית, שכן השתלבות בחברה החילונית יכולה לגרום להם "להוריד את הכיפה":

"לפני שאני באתי לפה, חשבתי שכל תלמיד ישיבה שסתם "מחמם את הכיסא" עדיף שיבוא לצבא, עכשיו שאני כאן, הגישה שלי השתנתה, כי אני רואה פה שבאמת רוב החרדים פה לצערי מתקלקלים, לא אגיד כולם, אבל רוב החרדים, ואפילו הכיפות סרוגות שבאים, הם יורדים, הם לא נשארים אותו דבר, וזה כאילו מאד כאב לי לראות, אז קצת השתנה לי הגישה בקטע הזה".

רחלי התייחסה להיבט נוסף של השירות הצבאי שגורם לכך שהיא לא הייתה רוצה שבנים ייכנסו לצבא היא שהצבא הוא לא ארגון שאפשר לקום ולצאת ממנו מתי שרוצים, כך שהחיילים שנכנסים מחויבים להישאר ולשרת בו, כך שכאשר צצות בעיות בתחום ההלכתי, החיילים הדתיים או החרדיים לא יוכלו להתחרט ולצאת מהצבא:

"הדבר שמטריד בצה"ל זה שאם יש בעיות אי אפשר לקום וללכת, נניח אח שלי יבוא ויגידו לו טוב בטעות יש פה בנות, אבל נעביר אתכם, אבל הם לא חופשיים לקום וללכת, אף אחד לא שומר עליהם".

לבסוף, ניתן להציג את דבריה של בלהה, אשר בדבריה ניתן לראות פתח מסוים בתפיסה לכך שגברים ישרתו בצבא. היא מסבירה כי לדעתה היא תעדיף שהילדים שלה ישקיעו את כל הכוח שלהם בתורה אך ניתן להבין מהציטוט שלה המוצג מטה כי היא פתוחה לאפשרות שבה חיילים ישתלבו בצבא וכי ייתכן שבעתיד, הצבא יוכל לשנות היבטים מסוימים לטובה, שיאפשרו לגברים גם לשרת בצבא:

"אם ילד שלי ירצה, צריך לחשוב על זה, לראות באיזה מסגרת, ולראות שזה מתאים, וגם הצבא צריך להשתפר בנושא הזה, יותר קל לשומרי תורה ומצוות ללכת לשם בתנאים טובים רוחנית, זה יכול להיות משהו שישתנה לטובה".

לסיכום, ניתן להבין מתת תמה זו, כי החוויה האישית של העובדות במיזם שרואינו במסגרת מחקר זה הובילה אותן לרצות ולהישאר בעבודתן ואף לשאוף ולהתקדם בה בעתיד, שכן היא מאפשרת להן שעות עבודה נוחות ואיזון בין העבודה לבין המשפחה. כמו כן, הן אף הסבירו שהן ממליצות לחרדיות נוספות להצטרף למיזם בצבא, שכן לדעתן הוא יכול לקדם אותן מבחינת הניסיון, מבחינת הרמה המקצועית וגם מדובר בארגון שמתחשב רבות בהיבט הדתי ובצרכים של הנשים, ברמה גבוהה יותר מארגונים אחרים. לבסוף, הנשים התייחסו לשילוב של גברים חרדיים בצבא והסבירו כי החוויה האישית שלהן דווקא הובילה אותן לראות את שילוב הגברים החרדיים בצבא באופן שלילי עוד יותר שכן הצבא הוא ארגון חילוני ללא ערכים בתחום היהדות וכי הוא גרם לאנשים דתיים סביבם להוריד את הכיפה, כך שלדעתם העבודה של גברים בצבא יכולה לגרום לקלקול והפחתה בשמירת המצוות.

ניתן ללמוד אם כך מהתמה השלישית "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון" כי הנשים החרדיות בחרו להסתיר את העבודה שלהן בצבא בתוך החברה החרדית ולעיתים גם מילדיהן ומשפחתן, זאת מתוך חשש שמא הדבר יוביל לקונפליקטים בתוך הקהילה ואף יפגע בילדים אם

עבודתם תיוודע לאנשי החינוך של הילדים. כמו כן, עולה מתמה זו כי הנשים חשות גאווה בנוגע לתפקידן ותחושת "שליחות כפולה". מדבריהן עולה כי עבודתן בצבא גרמה להן להפוך להיות שגרירות גם של הקהילה החרדית בצבא וגם שגרירות של הצבא בתוך הקהילה החרדית. במידה מסוימת ניכר מדבריהן כי במקום להתייחס להיותן בין שני העולמות כדבר המקשה עליהן, הן בחרו דווקא להתייחס לכך בחיוב וציינו שהן מרגישות גאווה בכל הנוגע לעבודתן בצבא וגם בנוגע להיותן חרדיות אשר משנות את התפיסה של החיילים בכל הנוגע לקהילה החרדית. מהתמה שלישית עולה גם שהנשים שינו את התפיסה שלהן כלפי הצבא, כלפי החיילים וכלפי המגזר החילוני. מהציטוטים שהוצגו במסגרת תמה זו עולה שהנשים רואות את הצבא כארגון משמעותי אשר פועל מתוך רצון לשינוי, ארגון מכיל אשר מקבל אוכלוסיות שונות והטרוגניות המציג גמישות רבה יותר מכפי שהן ציפו. בנוסף לכך, הן שינו את התפיסה שלהן כלפי החיילים עצמם, כך שבעוד שהם חשבו כי מדובר בצעירים אשר דואגים לעצמם ומעוניינים רק לבלות, בפועל הן מציינות שהן נתקלו באנשים צעירים אשר עושים רבות למען המדינה מתוך תחושת שליחות והבנת חשיבות עבודתם. לבסוף, ניכר גם מתמה זו כי המרואיינות שינו את תפיסתן לאורך עבודתן במיזם, בכל הנוגע לציבור החילוני, מחשיבה שהציבור החילוני חסר ערכים, להבנה שיש בציבור החילוני ערכים רבים, רק שמרביתם לא קשורים למצוות וליהדות במידה רבה. התמה השלישית גם מתייחסת לחוויה האישית שלהן את העבודה בצבא כמתאימה לנשים אך לא לגברים. מדבריהן עולה כי הנשים סבורות כיום, לאחר הניסיון שלהן במיזם הצבאי, כי העבודה בצבא יכולה להתאים לנשים חרדיות נוספות, שכן הצבא מאפשר שעות עבודה גמישות ואיזון מיטבי בין המשפחה לעבודה, אך למרות היתרונות הרבים בעבודה, הן עדיין סבורות שגברים חרדים לא צריכים לשרת או לעבוד בצבא מכיוון שמדובר בארגון חילוני שיכול להוביל לירידה בדת בעבורם.

6. דיון וסיכום

עבודת מחקר זו ביקשה לבחון את תפיסותיהן של נשים חרדיות אשר עובדות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל בכל הנוגע למפגש שלהן עם התרבות הצבאית-חילונית. מחקר זה בחן כיצד נשים חרדיות, המגיעות מקהילה מסתגרת תרבותית ומופרדת מגדרית, מתמודדות ברמה האישית והקהילתית עם האתגרים העומדים בפניהן, כנשים חרדיות המועסקות במסגרת צבאית, היררכית, אשר נחשבת למעוז גברי וחילוני ואף מוקצית על ידי רבים בציבור החרדי.

מתוך כך, בחנה העבודה את המפגש של הנשים החרדיות עם המערכת הצבאית ואנשיה, וכיצד משפיע מפגש מאתגר זה, על תפיסותיהן הערכיות והדתיות מבית, ובו זמנית את השפעתו על תפיסותיהן את צה"ל ואנשיו. טענתי היא, כי המפגש של הנשים החרדיות, במסגרת עבודתן בצבא, עם גברים, חילונים, ועם הערכים הצבאיים, תוביל מחד, לפיתוח עמדות חיוביות של הנשים כלפי המדינה והצבא וכלפי המשרתים בו, ותביא לירידה בדעות קדומות לגביהם, ומאידך, תוביל לחיזוק ההשתייכות הדתית שלהן, ושימור ערכי הקהילה.

כאמור, מחקר זה בחן את המפגש בין נשים חרדיות, אשר עובדות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל עם התרבות הצבאית-החילונית, תוך התייחסות לרקע ממנו הן הגיעו, לחששות שלהן, לאתגרים עימן הן התמודדו בתחילת עבודתן, לתפיסה שלהן את תפקידן המקצועי והמשפחתי ולשינויים שהן עברו במהלך העבודה. הממצאים העיקריים אשר עלו במסגרת עבודת מחקר זו מעלים שלוש תמות מרכזיות אשר הוצגו בהרחבה בעבודה זו "דעי מאין באת", "ולאן את הולכת" "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון". שלוש תמות הללו נלקחו מהמימרה של התנא עקיבא בן מהללאל: "דע מאין באת, ולאן אתה הולך, ולפני מי אתה עתיד ליתן דין וחשבון". ואשר הציגו את התכנים שלהן;

התמה הראשונה "דעי מאין באת" עסקה בעולמן האישי של הנשים ממנו הן הגיעו, תוך פירוט של הרקע התרבותי-דתי שלהן, ההשכלה והמניע שלהן להיכנס למיזם. למרות שכלל הנשים במיזם הן נשים חרדיות לכל דבר ועניין, אשר מרביתן נשואות לאברכים ולומדי תורה, עולה כי חברות הקבוצה הראשונה, אשר נחשבות לחלוצות המיזם, הגיעו מבתי מודרניים ופתוחים יותר או ממשפחות אשר התגוררו בערים חילוניות בעברן. רקע תרבותי זה אפשר לאותן נשים להשתתף במיזם, בראשית דרכו, למרות הסיכון הכרוך בכך בתוך הקהילה החרדית ובמשמעות שהייתה עשויה להיות להשתלבותן במיזם, במישור המשפחתי והקהילתי. לעומתן, נשות הקבוצה השנייה בחרו להגיע לעבוד במיזם רק לאחר שהן וידאו שהמיזם הצבאי מאפשר לנשים החרדיות, שכבר עובדות במיזם, לשמור על אורח חייהן, תוך דגש מרבי לשמירת ההפרדה המגדרית, נושא הכשרות

והצניעות. נשים אלו נמצאו במהלך העבודה כנשים אשר גדלו בבתים שמרניים יותר. בעוד שעלו פערים בכל הנוגע לרקע התרבותי של הנשים, ניכר לטעמי כי כלל הנשים מקפידות על כללים הלכתיים ברורים, עליהם יש הסכמה גורפת בקרב החוגים השונים בקהילה החרדית, כך שכולן, גם נשות הקבוצה הראשונה וגם נשות הקבוצה השנייה, מגיעות מבתים חרדיים "קלאסיים".

במקביל לרקע התרבותי והדתי של הנשים, הייתה בתמה הראשונה התייחסות להשכלה של המשתתפות החרדיות במיזם, עלה מתמה זו גם כי הנשים שהשתתפו במיזם הצבאי הגיעו מרקע השכלתי אשר כלל לימודי סמינר או לימודי תואר ראשון. הן בדרך כלל החלו את לימודיהם בסמינר, אשר מאושרים על ידי רבני הקהילה, כאשר חלקן בחרו בשלב מאוחר יותר להמשיך ללימודי תואר ראשון, אשר לעיתים נחשבים פחות מקובלים בקהילה החרדית. עלה בעבודה זו כי חלק מהנשים אשר בחרו לצאת ללימודי תואר ראשון, אף חוו ניתוק חברתי מסוים, אך למרות זאת הן בחרו לעשות זאת מתוך הבנת היתרונות המשמעותיים הטמונים באקדמיה ומתוך שאיפה להשתלב במשרות רווחיות יותר בשוק העבודה.

לבסוף, הציגה התמה הראשונה, את הסיבות להצטרפותן של הנשים למיזם הצבאי, והן מתייחסות לאותה שאיפה מרכזית שלהן, לאפשר לבעלים להמשיך וללמוד תורה, כערך עליון, כך שהן מבינות כי עליהן לפרנס בעצמן את המשפחה. במקביל, הן מעלות גם כי המניעים שלהן להצטרף למיזם היה הצורך שלהן למצוא עבודה יציבה אך גם מתגמלת, בניגוד לעבודות אחרות, אשר מקובלות יותר על רבני הקהילה אך ידועות כפחות מתגמלות. למעשה, כניסתן לתור עבודה זו נבעה בין היתר בשל היותן אימהות, חרדיות וחסרות ניסיון בתחום התכנות, אשר שאפו לעבוד בתחום אותו הן למדו ולקבל הכשרה איכותית. מהתמה עלה כי המניע שלהן כולל גם מניע חיצוני הנובע מהרצון לפרנס את המשפחה ומניע פנימי הקשור להמשך ההתפתחות המקצועית שלהן וקבלת הכשרה איכותית בתחום התכנות, דבר שגם יאפשר להן יציבות כלכלית בעתיד. התובנה שעלתה היא שלמרות ששירות חרדים בצבא מהווה איום על הזהות החרדית (שטדלר 2003, שפיגל, 2007), בפועל, החליטו הנשים להצטרף לצבא בכדי לשפר את המצב הכלכלי שלהן, ובהמשך הן אף נתרמו תרומות נוספות כגון קידום מקצועי, פיתוח קריירה למעשה והרחבת ההכרות עם העולם התרבותי חברתי למעגלים נרחבים מעבר לחומות הקהילה.

התמה השנייה, "ולאן את הולכת" הציגה את המציאות של הנשים החרדיות בעבודתן בצבא, את החששות של הנשים בעת כניסתן לעבודה בצבא, הן ביחס לנראות שלהן והן ביחס לשימור התפיסות והערכים שלהן, ואת דרכי ההתמודדות שלהן עם חששות אלו, וכן את התרחבות מנעד התפיסות כלפי הצבא ומשרתיו.

בפרק זה הביעו הנשים החרדיות את חששן מדעות קדומות כלפיהן, בעת כניסתן לעבודה בצבא. נשים אלו הינן בעלות חזות שונה מנשים בקהילה החילונית, כך שהן הביעו את החשש אשר היה להן בעיקר בתחילת העבודה במיזם, כי תהיה להן תחושת זרות, בכל הנוגע ללבושן החיצוני, בתוך העבודה בצבא, אשר תשפיע על השתלבותן בו. הנשים הציגו גם אתגרים שהיו להם בתחילת עבודתן, היו בעיקר קשורים לסוגיית ההפרדה המגדרית. ניכר כי נושא ההפרדה היה עקרוני גם בתחילתו של המיזם אך נותר כדרישה מהותית של הנשים לאורך כל תקופת עבודתן, כאשר הצבא התגלה כארגון המכבד את דרישותיהן ודרישות רבני הקהילה ועמד בהתחייבויותיו. אחד העקרונות לטעמי, אשר אפשר לנשים לעמוד על שלהן ולהרגיש ביטחון בתוך המסגרת הצבאית, הוא העמידה האיתנה שלהן יחדיו שבאה לידי ביטוי בהימצאות של לפחות שלוש נשים חרדיות יחד בכל חדר. הנשים אף תפסו את הניסיונות להושיב אותן יחד עם חיילים או חיילות אחרים כאל מבחן שנועד לבחון את הגבולות שלהן ולכן מראש הן החליטו לעמוד על שלהן ולקבוע גבולות גזרה ברורים ללא גמישות. אחד הנושאים שעזר להן בנושא זה הוא קבלת החלטות משותפת של כלל המשתתפות יחד, כך שהנשים קיבלו החלטות יחד עם חברותיהן לקהילה, כאשר הן יודעות כי קבלת החלטה שאינה תואמת לערכי הקהילה, תביא עימה ביקורת פנימית של חברותיהן. התלכדות זו אפשרה להן לבצע מעין פיקוח חברתי אחת על השנייה, אשר סייע להן לשמור על העקרונות הדתיים החשובים להן. התלכדות זו בינן לבין עצמן יכלה גם להוביל לסגירות ברמה החברתית והמקצועית ואף למנוע מהן קידום בתוך המסגרת הצבאית. למרות זאת, ניכר כי התלכדות זו לא הובילה לכך ולא מנעה מהן להתקדם, שכן חלקן המשיכו לתפקידים ניהוליים והתקדמו, למרות זאת.

עלה מתמיה זו, כי הימצאותן של הנשים בחדר אחד, במהלך עבודתן במיזם הצבאי, אפשרה להן ליצור מעין "חומה פסיכולוגית" אשר שמרה על ריחוק חברתי וחוסר אינטימיות בין הנשים החרדיות במיזם לבין יתר החיילים והחיילות כך שלתפיסתן נמנעו קשרים "לא ראויים". כך, הנשים הסבירו שהן שומרות על עקרונותיהן ונמנעות מיצירת אינטימיות בינן לבין יתר החיילים ומקשרים המבוססים על אמפתיה. למעשה, הנשים טענו כי הקשרים שלהן היו בעיקרם טכניים ומקצועיים, גם עם הדרג הפיקודי.

התמיה השלישית, "ולפני מי את עתידה ליתן דין וחשבון" הציגה את הנשים החרדיות כאלו אשר מצניעות את עבודתן בצבא, כאשר הן נמצאות בקהילה החרדית. זאת מתוך הבנתן את הלך הרוח הקיים בקהילה ואת העובדה שחברי קהילה רבים לא תומכים, בלשון המעטה, בעבודתן בצבא. טקטיקה זו של הצנעת עבודתן נובעת מתוך רצון שלהן להימנע מהשלכות כלפיהן וכלפי בני משפחותיהן בתוך הקהילה החרדית, עד כדי כך שהן גם לא תמיד משתפות את ילדיהן בעיסוק שלהן

ובמקום עבודתו, שמא הדבר יתגלה על ידי מוסדות החינוך בקהילה ויוביל להרחקת ילדיהן או אפילו ליחס מנוכר כלפיהם. לטעמי, נקודה זו יכולה להיות לא רק קשורה להיבט החינוכי אלא גם להיבטים נוספים בהמשך חייהם וחי ילדיהן, כגון מציאת שידוך בקהילה או המשך חייהם בה. בהקשר זה יש לומר כי החברה החרדית הינה חברה קולקטיבית אשר שמה את ערכי הכלל כקודמים לצרכי של הפרט, כך שעל הפרטים החיים בתוך הקהילה החרדית להתאים את עצמם לנורמות החברתיות המקובלות בה. כך הנשים החרדיות בוחנות בעצם להצניע את סוגיית העבודה שלהן בתוך הצבא, בכדי לכבד את ערכי הקהילה ולהימנע מפגיעה בהם.

התמה השלישית, הראתה גם כי לצד הצנעתן את עובדת תעסוקתן בצה"ל מול הקהילה החרדית, ולאור עבודתן בתוך מסגרת צבאית-חילונית, הנשים הביעו תחושת שליחות במסגרת עבודתן. כך שהן מייצגות עבור החיילים והחיילות בצבא, לעיתים בעל כורחן, את הקהילה החרדית ולכן הן מהוות מעין שגרירות של קהילה זו. תחושת השליחות הזו, המוצגת על ידן, מעידה על כך שהן שלמות עם זהותן הדתית ומבינות את התפקיד שלהן בתוך המפגש הבין תרבותי, בין התרבות החרדית לזו הצבאית-חילונית. הנשים מביעות תחושת "שליחות כפולה" שכן הן לא רק מייצגות של הקהילה החרדית בתוך הצבא, אלא גם מבינות כיום את התרומה של הצבא וחשות גאווה בעקבות העשייה הצבאית שלהן ובכלל, כך שהן שלמות גם עם עצם עבודתן במסגרת הצבאית ואף גאות בכך. נקודה זו הכרחית להבנה, שכן למרות שהנשים החרדיות בחרו להצניע את עבודתן בצבא, אל מול חברי הקהילה החרדית ובני משפחותיהן, הן אינן עושות זאת מתוך תחושת בושה, אלא מתוך כבוד לערכי הקהילה והבנה של ההסתייגות שעלולה להיות לחברי הקהילה בהקשר זה. במקביל לכך הן דווקא מציגות תחושת גאווה כלפי הצבא אשר באה לידי ביטוי בתחושת שליחות פנימית שלהן, אשר איננה מוצגת על ידן כלפי חוץ. ניכר אם כך כי למרות שהנשים החרדיות הגיעו לצבא בשביל למצוא עבודה ראויה ומתגמלת, אשר תאפשר להן לפרנס את המשפחה, בפועל הן גם פיתחו תחושת גאווה בכל הנוגע לעבודתן במיזם.

ממצאי המחקר, מעלים, אם כך, תמונה רב מיימדית, נמצא כי הנשים החרדיות, אשר חיו לכל אורך חייהן בתוך הקהילה החרדית, המאופיינת בהפרדה מגדרית והסתגרות מפני החברה הישראלית הכללית, גילו במהלך עבודתן ביחידות הצבאיות, רבדים נוספים בעולם שמחוץ לקהילה, ממצאי המחקר הציגו ירידה בדעות הקדומות איתן הן הגיעו כלפי הצבא ואנשיו, כמו כן הראה המחקר, שינוי עמדות של נשות הקהילה החרדית, כלפי הצבא והחיילים והחיילות מהמגזר החילוני, והבחינו באיכויות נוספות ורבות אצלם. כך שנראה שהן עומדות כגשר בין האוכלוסייה החרדית לזו הישראלית-חילונית המשרתת בצבא, אך בד בבד עם הירידה בדעות הקדומות ושינויי תפיסה אלו,

הן עומדות כסכר המגן מפני כניסתן של רוחות זרות המאיימות לפגוע בערכי היסוד הקהילתיים שלהן. המחקר מצא שהן שומרות על עצמן ועל ערכיהן הדתיים ושומרות על גבולות ברורים בין לבין שאר המשרתים ביחידה. נמצא כי הנשים החרדיות במיזם, הקפידו על התבדלות מפני יתר החילים והחילות ושמרו על יחסים קונקרטיים בלבד, ושהן אינן מוצאות בצבא מקום ראוי לגבר החרדי, וזאת בכדי להמשיך ולשמר את חוקי הקהילה ולהימנע מחשיפה מוגברת לערכי התרבות החילונית, כפי שהוצג בהרחבה בפרק הממצאים, וכפי שיוצג בדיון שלהלן.

ממחקר זה עולה כי מצבן של הנשים החרדיות העובדות בצבא הוא דואלי. מצד אחד הן מעוניינות לשמר את עקרונות החברה החרדית, ולאפשר לבעלים שלהן לצאת וללמוד תורה באמצעות יציאתן לעבודה ולקחת עול הפרנסה עליהן. מצד שני, הנשים הללו חשופות לביקורת רבה מצד הקהילה החרדית, אשר מצפה מהן ללמוד רק בסמינרים המקובלים על ידי רבני הקהילה ולעבוד במקומות אשר מכבדים את עקרונות הקהילה החרדית, תוך שמירה על איזון בין תפקידן במשפחה לבין תפקידן כמפרנסות עיקריות.

כמו כן ניתן היה לזהות במחקר, את המתח בו נמצאות הנשים, בין המונחים עבודה לקריירה, כאשר ניכר כי הן נמנעות מהתייחסות לעבודתן כאל קריירה ומקפידות להתייחס אליה כעבודה בלבד. הנשים החרדיות בעצם לא התייחסו למונח זה של קריירה והדגישו יותר את התועלת שניתן להפיק מהעבודה, כמו שכר, יציבות כלכלית וגם אתגר או שליחות (רוזנאו וגילת, 2020). למרות שהן לא מתייחסות לעבודתן כקריירה, בפועל היו להן התבטאויות שונות שמציגות כי העבודה הנוכחית בצבא וההתקדמות בה, חשובה להן מאוד, יותר מבעבר. נראה כי הנשים החרדיות בפרויקט אמנם נעות לכיוון תפיסת העבודה במונחים של קריירה, אך בשל המצב המורכב שבו הן נמצאות הן נמנעו משימוש במונחים של קריירה. ייתכן כי הדבר נובע גם מהרצון שלהן לשמר את הערך העליון שמוביל אותן בחייהן, קרי שמירה על חיי התורה ופרנסת הבית, בכדי לאפשר עיסוק של הבעל בלימודי התורה, ללא הפרעות מעולם "החול".

ניתן לומר כי הקשיים הללו של האישה החרדית נובעת מהמבנה הפטריארכלי של הקהילה החרדית (בראון, 2012). בציבור החרדי הנשים מתחנכות מילדות לתרבות הפועלת לפי מבנה פטריארכלי, בו קיימת עליונות של הגברים בקהילה והן מבינות מגיל צעיר כי על האישה לעשות

כרצון בעלה, זאת כפי שכתוב "איזו אישה כשרה, העושה רצון בעלה"²³. מצד אחד אם כן, האישה החרדית נחשבת "שרת הפנים" האחראית על תפקוד הבית והמשפחה, אך מצד שני היא נדרשת להיות גם "שרת החוץ", האחראית הבלעדית על פרנסת המשפחה. ניתן היה לצפות שבעקבות הדרישות המרובות כלפיהן, הנשים החרדיות יחו קונפליקט הקשור לאיזון בין המשפחה לעבודה. מכיוון שהנשים מפרנסות את הבית וגם אחראיות על הבית והמשפחה, הן יכלו לפתח שאיפות אשר יביאו לשינוי המבנה הפטריארכלי שהיה נהוג בביתן ובחברה החרדית וקיים בחברות אחרות למשל בחברה החילונית, זאת בהתאם לפתגם "בעל המאה הוא בעל הדעה". למרות זאת, הנשים הללו לא פיתחו שאיפות שכאלו לשינוי המבנה הנהוג בחברה החרדית, שכן הן מבינות את התפקיד שלהן בתוך החברה הזו ומאמינות בערכיה ובאופן שבו הן מקדמות את ערך לימוד התורה ולכן ניכר כי קונפליקט שכזה בין המשפחה לעבודה לא נוצר בקרב הנשים, שכן המשפחה וערכי הקהילה החרדית נמצאים אצלן בעדיפות עליונה.

מסקנה נוספת העולה מתוך מחקר זה, מתייחסת לשינויי התפיסה של הנשים החרדיות כלפי הצבא ואנשיו, טענתי היא שגם כאן קיימת מורכבות מסוימת, שכן מצד אחד הנשים טוענות שהיו רק קשרים טכניים ומצד שני מדובר בעבודה הדורשת אינטראקציות יומיומיות עם חיילים וחיילות, כך שקשה להבין כיצד ניתן ליצור הפרדה ברורה המונעת שיחות כלשהן בין לבין יתר החיילים והחיילות בבסיס. מעבר לכך, הנשים העידו גם שהן שינו את התפיסה שלהן כלפי החיילים והחיילות והחלו להבין אותם ואת המניעים והערכים המובילים אותם. ניתן להבין מכך כי סוגיית התקשורת בין הנשים לבין יתר החיילים הינה סוגיה מורכבת, כאשר הנשים השתדלו להימנע ממה ככל שניתן בכדי לשמור על עצמן ולהימנע מקשרים אינטימיים המבוססים על אמפתיה.

כחלק מכך, הנשים הסבירו כי הן רואות את הצבא כארגון אשר יש בו אתגרים משמעותיים הקשורים להפרדה מגדרית ולנושאים הלכתיים אחרים. לכן, לאור היכרותן את הצבא, הן הציגו הארגון כארגון חילוני אשר אינו מתאים כלל לשירות של גברים חרדיים. לתפיסתן, חשיפה של גברים חרדיים לתרבות חילונית, עלולה להוביל למצב של ירידה בדת.

ואכן, מהמחקר עולה כי אצל הנשים במיזם, התחזקה האמונה באשר לצדקת הדרך החרדית המונעת שירות גברים חרדים בצה"ל. אחד המונחים השגורים לאורך עבודה זו היה "כיפות

²³ תנא דבי אליהו רבא פ"ט

נופלות". הנשים החרדיות תפסו את המסגרת הצבאית החילונית כלא מתאימה לגברים החרדים, שכן הן זיהו במהלך עבודתן במיזם מקרים רבים שבהם הייתה ירידה בדת, בקרב גברים דתיים, כאשר אכן מדובר באחד מהחששות המרכזיים בשילוב גברים חרדיים בצבא (לוי, 2014; גרטל, 2016; מלחי, 2017). הנשים החרדיות אם כך אינן תומכות כלל בשילוב גברים חרדיים בצבא, גם מתוך חשש לביטול תורה (זיכרון 2014; דרורי, 2005) והבנה כי ללא לימוד תורה אין לעם היהודי קיום (זיכרון, 2014; שפיגל, 2007). הבנה זו שלהן נובעת מכך שהן נחשפו לכך שהמסגרת הצבאית איננה מקדשת את המצוות ואת ההלכות הקיימות בחברה החרדית וכי החשיפה לחברה החילונית יכולה לערער את הגברים, במידה רבה יותר, מכפי שהיא עשויה לערער את הנשים החרדיות. לטעמי, הצגה זו של הפערים בין הגברים החרדים לנשים החרדיות מעידה על תפיסת הנשים החרדיות את עצמן כחזקות ברמה הרוחנית, ועמידות יותר מהגברים החרדיים אל מול אתגרים רוחניים ולמרות חשיפתן הקבועה לתרבות החילונית, הן עדיין חשות מסוגלות לשמר את עקרונותיהן ולהימנע מיצירת קשרים חברתיים הנחשבים מיותרים בעבורן.

יחד עם זאת, ולאור ניסיון בצבא והיכרותן עם המסגרת הצבאית והחיילים בצבא, ממצאי המחקר מראים כי הן שינו את התפיסה שלהן כלפי הצבא וכלפי החיילים המשרתים בו. בעוד שהיו להן חששות בכל הנוגע להשתלבות שלהן ולשמירה על ערכיהן, הצבא התגלה כארגון אשר מעודד הטרוגניות ומצליח לשמור על עקרונותיהן של הנשים החרדיות, למרות המורכבות הכרוכה בכך. מעבר לחששות הקליטה שלהן, עלה גם כי חל שינוי בתפיסה שלהם את החיילים עצמם, כך שבעוד שהן סברו כי חיילים צעירים וחילוניים יהיו מרוכזים בעצמם וחסרי ערכים, ניכר כי הן התרשמו לחיוב מהמחויבות של החיילים לתפקידם וכי הן נחשפו לכך שהחיילים רואים בתפקידם כשליחות. נקודה זו מדגישה כי למרות שהנשים החרדיות נמנעו מיצירת קשרים אינטימיים הכרוכים ביחסי אמפתיה עם יתר החיילים, הן הצליחו לראות "מבעד לחומה" ולהבחין ברצון האמיתי של החיילים לתרום למדינתם וכך שינו את העמדות הקדומות שהיו להן, כנשים חרדיות, כלפי הארגון הצבאי, החיילים והציבור החילוני.

מטרתו של המחקר הייתה בעיקר להבין את התפיסות של הנשים החרדיות העובדות במיזם הצבאי, את המפגש עם המסגרת הצבאית החילונית, כאשר הנשים גם הציגו את עמדותיהן כלפי תפקיד הצבא וכלפי תפקיד הגברים בחברה החרדית. למעשה, הנשים החרדיות מבינות כי הצבא הינו גוף הכרחי שבו משרתים גברים ונשים, כאשר לטענתן לא ניתן לוותר על כוח צבאי שכזה אשר מגן על מדינת ישראל. במקביל לכך, הנשים מסבירות כי בתוך הקהילה החרדית קיים ערך עליון מרכזי הכולל לימוד תורה, כך שתפקידם של הגברים בקהילה הוא להגן על העם באמצעות לימוד

תורה וקיום תורה וכי הדבר נמצא בראש סדר העדיפויות של הקהילה החרדית (גרטל, 2016 ; מלחי, 2017). מדבריהן, הצבא מתגלה כגוף הכרחי אשר מגן באופן פיזי על המדינה, בעוד שלומדי התורה נתפסים כחיילים אשר מגנים גם כן על המדינה במישור הרוחני והדתי.

תובנה נוספת העולה ממחקר זה היא שהנשים החרדיות העובדות במיזם בצבא משמשות כסוכנות שינוי, שכן הן מובילות תהליך של שינוי משמעותי בתוך הקהילה החרדית, הקשור לחשיפה לקהילה החילונית ולערכיה. הנשים הללו, נכנסו למעוז החילוניות, לצבא ההגנה לישראל וכך הן החלו להיחשף לתרבות החילונית ולצעירים וצעירות שהינם חלק בלתי נפרד מתרבות זו. בעוד שהתפיסות הראשוניות שלהן כלפי אוכלוסייה זו של חיילים וחיילות חילוניות התבססה בעיקר על דעות קדומות, ניכר כי חל שינוי משמעותי בתפיסת שלהן את אותם החיילים והחיילות. לכן הן הפכו להיות סוכנות שינוי המבינות את חשיבות הצבא ואת התרומה המשמעותית שיש לו למדינת ישראל. למרות שהנשים הללו, נמצאות במתח בין שתי האוכלוסיות הללו, הן עדיין מקדמות שינוי משמעותי בתוך הקהילה החרדית ומובילות את הקהילה לשינויים משמעותיים בתחום הסוציו אקונומי, בתחום יחסי המשפחה-עבודה ושינויים בתפקידים המגדריים הקיימים במגזר החרדי (קוק והראל-שלו, 2021).

לצד היותן, של הנשים החרדיות העובדות במיזם, כסוכנות שינוי, הן משמשות במקביל גם כסוכנות שימור של הקהילה החרדית. היותן סוכנות שימור בא לידי ביטוי בכך שהן קוראות לגברים החרדיים להימנע משירות צבאי ולהמשיך ללמוד תורה, בהתאם לערכי הקהילה החרדית. הן אף מדגישות שהן מבינות כיום יותר מעבר את הצורך של גברים ללמוד תורה באופן יומיומי, כך שבעוד שהן היו סבורות בעבר שהדבר לא תורם בהכרח ליציבות החברה החרדית, כיום הן מבינות שערך זה של לימוד תורה הינו ערך עליון אשר נועד לשמור על החברה החרדית יציבה ומאורגנת (קוק והראל-שלו, 2021). הנשים החרדיות אם כך משמשות במקביל כסוכנות שינוי וסוכנות שימור. הקהילה החרדית כולה עוברת תהליכים משמעותיים של שינוי לצד הקפדה על שימור ערכי הקהילה (כהנר, 2018). המתח הזה שהנשים הללו חוות הוא בעצם אותו מתח שעוברת החברה החרדית כולה. החברה החרדית נשענת אם כך על אותן נשים חלוצות אשר יוצאות למעגל העבודה וההשכלה, כאשר נשים אלו, יחד עם רבני הקהילה מעצבות מחדש את ערכי החברה החרדית בעידן המודרני וסוללות את הדרך לחיים חדשים המשלבים את ערכי החברה החרדית, הקשורים ללימוד תורה ושימור התא המשפחתי עם ערכי החברה החילונית הקשורים לתעסוקה ושיפור המצב הסוציו אקונומי, אשר יחד עתידים להוביל לחיזוק החברה החרדית כולה.

בעוד שהנשים החרדיות אינן תופסות זאת כקונפליקט, לטענתי, הן מדגישות ביתר שאת את שאיפתן לשמור על עקרונות הקהילה החרדית, גם מתוך רצון לשמר את הלגיטימציה שיש להן כיום, על ידי רבני הקהילה, לצאת ולעבוד במיזם זה בתוך הצבא. במידה והנשים יאפשרו לקונפליקט שכזה להתפתח, הלגיטימציה שלהן בתוך הקהילה לצאת ולעבוד בצבא, עלולה להתערער והדבר יכול להוביל או להוצאתן והוצאת המשפחה שלהן אל מחוץ לחיי הקהילה החרדית או לעזיבתן את העבודה בצבא. לכן, אני סבורה שהנשים מתאמצות לשמור על שני התפקידים שלהן כ"שרות פנים" ו"שרות חוץ" כך שהן מצליחות במקביל "לאחוז את החבל בשני קצותיו". ערעור של איזון עדין בין שני התפקידים שלהן, בין עבודה למשפחה יכול לפגוע בתפקידן השני ולהוביל להשלכות רבות עבורן ועבור בני המשפחה שלהן.

מחקר זה השתמש, כאמור, בשתי תאוריות מרכזיות: תאוריית "השערת המגע" ו"תרבות המובלעת". תאוריית המגע בוחנת את האינטראקציה בין קבוצות רוב לקבוצות מיעוט ועוסקת הרי בשינוי שחל בעקבות המפגש בין שתי תרבויות. תיאוריה זו מדגישה כי אינטראקציה ממושכת בין שתי קבוצות עתידה להפחית דעות קדומות (Allport, 1954), כאשר קביעת מטרה משותפת אף עתידה להוביל לשינוי עמדות של שתי הקבוצות, האחת כלפי השנייה (Sherif & Sherif, 1953). המחקר הראה כיצד המפגש בין שתי הקבוצות הללו הוביל, לשינוי עמדות של המיעוט, נשות הקהילה החרדית, כלפי הרוב, החיילים והחיילות מהמגזר החילוני. ייתכן כי שינוי עמדותיהן נבע אך ורק מהמטרה המשותפת שהייתה לשתי הקבוצות בצבא ובשל האינטראקציה הממושכת בין שתייהן, ויתכן שתנאים שונים היו מובילים לתוצאות שונות.

בנוסף, הנשים החרדיות במחקר זה, מהוות ביטוי למה שמכונה "תרבות המובלעת" שכן הן שומרות על עצמן ועל קהילתן מפני התרבות החיצונית (סיון 2004), בכדי לשמור על גבולות ברורים (קלעג'י וכהן, 2017) ועל ערכיהן הדתיים. הנשים החרדיות במיזם, הקפידו מאוד על התבדלות מפני יתר החיילים ועל שמירה על יחסים טכניים ומקצועיים בלבד, בכדי להצליח ולשמור את כללי הקהילה החרדית ולהישאר חלק ממנה.

היות שעל פניו, כל אחת מהתיאוריות שלעיל מציגה מצב שונה ונפרד, או תאוריית המגע או תאוריית תרבות המובלעת, המלצתי היא, לבחון מקרים דומים, באמצעות שילוב ביו שתי נקודות המבט, אני מציעה לכוונת נקודת מבט זו בכינוי השזור במחקר, "השליחות הכפולה" שכן כפי שעלה מהממצאים, הנשים החרדיות בצה"ל שומרות את ערכיהן הדתיים, ואת נאמנותן לקהילה, ואף חשות שליחות בייצוג החברה החרדית אל מול אנשי הצבא, ויחד עם זאת הן משנות את התפיסות שלהן כלפי הצבא ומשרתיו, וחשות תחושת שליחות וסיפוק מעצם חלקן בהגנת עם ישראל.

בהתאם לכך, ברמה התאורטית, יכול המחקר הנוכחי לתרום לחוקרים המתמקדים בחקר תאוריות בין תרבותיות שונות, בחקר של השתלבות קבוצות מיעוט, אם דתי ואם מגדרי, בתוך קבוצות רוב, ובבחינת הגורמים והסביבה המאפשרים שינויי תפיסות של קבוצות דתיות ביחס לרוב שאיננו דתי, ובעיקר במקומות בעלי רגישות תרבותית גבוהה.

כמו כן יכול המחקר הנוכחי לתרום לחוקרים המתמקדים ביחסי צבא חברה בישראל, ויחסי צבא והקהילה החרדית בפרט, להעמקת ההבנה במורכבות הבין תרבותית. המחקר יכול לתרום רבות גם לחוקרים המתמקדים בחקר הקהילה החרדית, במגמות ובתהליכים השונים המתרחשים בה, ובפרט בשינויים המתחוללים אצל נשים בחברה החרדית.

במחקרים עתידיים ההמלצה העולה ממחקר זה היא שמעבר לבחינת החוויה של הנשים החרדיות שעובדות במיזם, ניתן גם לבצע מחקר איכותני נוסף שיבחן את החוויה של המפקדים או החיילים העובדים באינטראקציה עם הנשים החרדיות, כאשר ניתן במחקר שכזה לנסות ולהבין האם חלו אצלם שינוי תפיסה כלפי נשים חרדיות או כלפי המגזר החרדי. מעבר לכך מומלץ במחקר עתידי לבצע גם מחקר כמותני שיבחן את הקשר בין חשיפה למגזר החרדי ועבודה עם חרדים או נשים חרדיות לבין עמדות כלפי המגזר החרדי. מחקרים שכאלו יוכלו להראות כיצד המפגש הבין תרבותי בין שתי האוכלוסיות, זו החילונית וזו החרדית, יכול להוביל להפחתת חשיבה אתנוצנטרית של בן תרבות אחת כלפי תרבות אחרת ולהבנה מעמיקה יותר של הערכים התרבותיים הקיימים בקהילה החרדית.

ממחקר זה עולות השלכות מעשיות בכל הנוגע להשתלבותן של נשים חרדיות במסגרת עבודה בחברה החילונית או בצבא. מחקר ייחודי זה מראה את האופן שבו נשים חרדיות יכולות להשתלב בתוך מסגרות עבודה חילוניות ואפילו בצבא ההגנה לישראל, את האתגרים הקיימים בתהליך שכזה ואת האופן שבו ניתן לאפשר להן לשמור על איזון בין ערכיהן לבין תפקידן המקצועי. מחקר זה מראה כיצד הנשים החרדיות מצליחות לבצע את שני התפקידים המצופים מהם בחברה החרדית במקביל, פרנסה ואחריות על הבית והילדים כך שהן משמשות במקביל הן שרות חוץ והן שרות פנים. המחקר מציג גם את האתגרים הטמונים במפגש הבין תרבותי בין שתי אוכלוסיות, אוכלוסיית הרוב החילונית ואוכלוסיית המיעוט החרדית ואת האופן שבו ניתן להוביל מיזם אשר מאפשר שגשוג וצמיחה לצד שמירה על ערכי שני הצדדים. מחקר שכזה נותן פתח להשתלבות של נשים חרדיות נוספות בתעשייה ובתפקידים מפתח נוספים בהיי טק, בתחום התוכנה, בזרועות הביטחון השונים, ובמשק הישראלי בכלל.

מחקר זה יכול לתרום ברמה היישומית למנהלים ולמנהלות של ארגונים שונים ברחבי ישראל, בין אם מדובר על ארגוני ביטחון, היי טק או ארגונים אחרים. מחקר זה מציג את היתרונות של ציבור הנשים החרדיות ואת האפשרות לשלב אותם בארגונים נוספים, דבר שיכול לקדם הן את אותם הארגונים, להביא להטרוגניות רבה יותר בתוך הארגון וכך ליצירתיות רבה ואף לקדם את הנשים החרדיות ואת הקהילה החרדית בכללותה. כמו כן מחקר זה יכול להעיד על כך שקליטת נשים חרדיות לארגונים חילוניים במהותם הינו אתגר מורכב, אך שניתן לצלוח אותו באמצעות מתן כבוד לתרבות ממנה הנשים החרדיות מגיעות ותוך התייעצות עם רבנים ויצירת קבוצות נשים חרדיות העובדות זו עם זו ומקבלות יחד החלטות משותפות.

זאת ועוד, מחקר זה יכול להביא לשינוי מדיניות בחברה הישראלית בכלל, ואצל קובעי המדיניות במישור הכלכלי והביטחוני בפרט, ולתרום להבנה שהאוכלוסייה החרדית ובייחוד הנשים באוכלוסייה זו, יכולות להשתלב בכל תחומי המשק הישראלי ולהביא לשגשוגו, דבר שיוכל לקדם הן את הנשים החרדיות בתוך הקהילה החרדית והן את המגזר החרדי כולו בתוך החברה הישראלית.

ביבליוגרפיה

אדלשטיין, א' (2003). תפיסת הזהות של בני נוער יוצאי אתיופיה בישראל. מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, 18, 73-97.

איזנקוט מ' (2018), תעסוקת החרדים: תיאור יעדי הממשלה והתפתחות הנתונים בשנים באחרונות. דו"ח מטעם המרכז למחקר ומידע ופיתוח תקציבי: כנסת ישראל.

אתר מיטב (2022). מסלול אופק גאונים. מקור מקוון, נדלה מתוך: <https://www.mitgaisim.idf.il>

בועז, ח' (2002). זכות הבחירה לנשים בתקופת היישוב: הסטטוס קוו ויצירת קטגוריות חברתיות. תיאוריה וביקורת, 21, 107-131.

בן גיגי-סלוצקי, ש' (2015). תהליכי כינון והבניית זהות מקצועית בקרב עיתונאיות חרדיות. מתוך עבודת גמר לתואר מוסמך. האוניברסיטה העברית: ירושלים.

בראון, ב' (2007). ואין שיור רק התורה הזו. ארץ אחרת, 41, 56-61.

בראון, א' (2012). "אנא אפלח": נטילת עול הפרנסה על ידי הנשים החרדיות, הצדקותיה והשלכותיה. תרבות דמוקרטית, 14, 45-92.

בראון, ב' (2012). חרדים מ"שלטון העם": ביקורת חרדית על הדמוקרטיה הישראלית. חיפה: הטכניון.

בראון, ב' (2017). מדריך לחברה החרדית, אמונות וזרמים. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה. גלב, י' (2020). סערת נפש: תהליכי גיבוש זהות בקרב בני-נוער חרדיים המשלבים לימודי-קודש וחול בשיבה התיכונית-חרדית "שבי ציון": חקר מקרה. חקר החברה החרדית, 7, 1-28.

גלבע, ח' (2014). ממרחק תביא לחמה: עובדות חרדיות בשוק ההייטק הישראלי. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל, האוניברסיטה העברית בירושלים.

גרטל, י' (2016). שירותים אומנותיים: משמעות השירות הצבאי בעיניהם של חיילים חרדים. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית, האוניברסיטה העברית בירושלים.

דרורי, ז' (2005). בין אמונה לצבא: גודל הנח"ל החרדי – סיכונים וסיכויים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

הלר, שי' (2014). נשים חרדיות הלומדות במסגרת אקדמית: הקשר בין משתנים אישיים ומוסדיים להישגים בלימודים ולעמדות ערכיות. מחקר לשם מילוי חלקי של הדרישות לקבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה". באר שבע: אוניברסיטת בן גוריון.

הרב יצחק יוסף (ללא שנה). ספר אוצר דינים לאשה ולבת. פרק ס', סעיף לב'.
ווגנר, ד' (2015). אבות אברכים: זהויות ותפקידים במשפחה החרדית בישראל. חקר החברה החרדית, 2, 147-168.

זיכרמן, ח' (2014). שחור כחול לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל. תל אביב: משכל.
זיכרמן, ח', כהנר, ל' (2012). חרדיות מודרנית: מעמד ביניים חרדי בישראל. הוצאת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זיתון, י' (אפריל, 2021). הנשים החרדיות של חיל האוויר: "הן מסבירות לי איך החימוש יושלך מהמטוס". מקור מקוון מתוך אתר Ynet: <https://www.ynet.co.il/judaism/article/rJTNRc2Hd>

זלצברג, ס' (2005). "יעלמן של נשות חסידות" תולדות אהרון: מעמדן כפרטים וכקבוצה. עבודה לשם קבלת דוקטורט לפילוסופיה. רמת גן: אוניברסיטת בר אילן.

זקן, ד' (נובמבר 2021). "לא נשארים בשביל הכסף": יחידת ההייטק שמגדלת את הסטארט-אפסטים הבאים. מקור מקוון מתוך אתר גלובס: <https://www.globes.co.il/news/article.aspx?did=1001389904>

זרעאלי, ד' (1999). מגדור בשירות הצבאי בצה"ל. תיאוריה וביקורת, 14, 85-109.
חוק שירות הביטחון [נוסח משולב] תשמ"ו-1986, פרק ג'1.

כהנר, ל' (2017). נשים חרדיות מודרניות המתהלכות על "קו התפר": מרחבים של זהות, אחרות וסולידריות. דברים, 10, 136-109.

כהנר, ל' (2018). מוביליות: מחקר הערכה מסכם. דו"ח מטעם ג'וינט ישראל והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

כהנר, לי' (2018). מרחב, חברה וקהילה: המבנה המרחבי של האוכלוסייה החרדית בישראל בעידן של שינויים. משפט חברה ותרבות, 1, 259-297.

כהנר, לי', מלאך, ג' (2019). שנתון החברה החרדית בישראל, 2018. דו"ח מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כהנר, לי', מלאך, ג' (2021). שנתון החברה החרדית בישראל, 2021. דו"ח מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כרמית-יפת, ק', אלמוג, ש' (2016). הדתה, הדרה וצבא: אפס ביחסי מגדר? עיוני משפט, 39, 243-316.

לוי, י' (2014). צה"ל בין סולידריות לקונפליקט - "צבא העם" נגד גיוס החובה. מאמר מטעם האוניברסיטה הפתוחה: המכון לחדר מדיניות, כלכלה פוליטית וחברה.

לוי, מ' (יוני, 2019). לא רק 8200: היחידה בחיל האוויר שמזניקה סטארט-אפים. מקור מקוון מתוך אתר Walla, נדלה מתוך: <https://tech.walla.co.il/item/3242971>

ליוש, ב' (2014). נשות הסף: נשים חרדיות מול השינוי המודרני. תל אביב: רסלינג.

מאוטנר, מ' (2013). פרשת עמנואל ובעיות המפגש הבין-תרבותי. תרבות דמוקרטית, 15, 193-215.

מלאך, ג', כהנר, לי' (2019). שנתון החברה החרדית בישראל, 2019. דו"ח מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלאך, ג', כהנר, לי' (2020). שנתון החברה החרדית בישראל, 2020. דו"ח מטעם המכון הישראלי לדמוקרטיה.

מלחי, א' (2017). צבא התעסוקה לחרדים. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

נווה, ח' (2010). נשים וצבא. בתוך יחזקאלי, פ' (עורך), מגדר וצבא. תל אביב: משרד הביטחון, 15-25.

נוימן, צ' (2016). שינויים ביחס של הציונות הדתית לגיוס נשים לצה"ל. עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית. ירושלים: האוניברסיטה העברית.

סיון, ע' (1991). תרבות המובלעת. אלפייה: כתב-עת בינתחומי לעיון, הגות וספרות, 4, 45-98.

סיון, ע'., קפלן, ק' (2003). *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* ירושלים: מכון ון ליר בירושלים. 7-10.

עצמון, י' (1995). היהדות וההדרה של הנשים מן הזירה הציבורית. בתוך: עצמון, י' (עורכת) *אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות*. ירושלים מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל. 13-43.

פקודת השירות המשותף (2004). פ"מ 33.020- השירות המשותף. פקודת מטכ"ל.

פרידמן, מ' (1995). האישה החרדית. בתוך: עצמון, י' (עורכת) *אשנב לחייהן של נשים בחברות יהודיות*. ירושלים מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.

פרידמן, מ' (1991). *החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

פרידמן מ' (1999). "כל כבודה בת מלך חוצה". בתוך: אריאל דוד יואל, ליבוביץ מאיה ומזור יורם (עורכים). *ברוך שעשני אישה? – האישה ביהדות מהתנ"ך ועד ימינו*. תל אביב: ידיעות אחרונות, ספרי חמד. 189-205.

צבר-בן יהושע, נ' (1998). *מסורות וזרמים במחקר האיכותי*. לוד: זמורה ביתן (דביר): 31-76.

צרפתי, א', אלפר, ד' (2012), "ברוך שלא עשני אשה? ניצני שיח נשי-פמיניסטי בעיתונות החרדית המסחרית". *קשר*, 40, 126-138.

קובץ אגרות חזון איש (ללא שנה). ח"א, איגרת קי"ב.

קוק, ב', הראל-שלו, א' (2021). "אני רק עובדת, זו לא קריירה- נרטיבים של נשים חרדיות על סוכנות ותעסוקה. *מגדר, כתב עת אקדמי רב תחומי למגדר ופמיניזם*, 8, 2-37.

קימרלינג, ב' (1993). "יחסי מדינה- חברה בישראל". בתוך: רם, א' (עורך). *החברה הישראלית- היבטים ביקורתיים*. תל אביב: ברירות.

קלעג'י, ת' (2014). התמודדות ההנהגה הרבנית עם תהליכי רכישת השכלה אקדמית בחברה החרדית בישראל. *חקר החברה החרדית*, 2, 44-59.

קלעג'י, ת', כהן, א' (2017). ציות וסמכות במובלעת שמרנית הנאלצת להיפתח לסביבה: מקרה הבוחן של רכישת השכלה אקדמית בפני נשים חרדיות בישראל. בתוך: שגיא, א', שטרן, י' ומנדל, ח' (עורכים) *תרבות דמוקרטית*. רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר אילן.

קפלן, ק' (2003). "החברה החרדית בישראל: מאפיינים, הישגים ואתגרים". עמנואל סיון וקפלן קימי (עורכים). בתוך: *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* סיון, ע' וקפלן, ק (עורכים). *השתלבות בלא טמיעה?* ירושלים: מכון ון ליר בירושלים. 224-277.

קפלן, ק' (2007). *בסוד השיח החרדי*. ירושלים: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
רוזנאו, ש', גילת, י' (2020). יחסי משפחה-עבודה בקרב נשים חרדיות ונשים חילוניות העובדות במערכת החינוך. *הייעוץ החינוכי*, 22, 231-255.

רוסמן-סטולמן, א' (2019). מקומה של הציונות דתית בצה"ל: מבט מבפנים. בתוך: שלג, י' (עורך) *ממשגיח הכשרות לנהג הקטר? הציונות הדתית והחברה הישראלית*. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה, 215-238.

שטדלר, נ' (2003) להתפרנס או לחכות לנס: המלכוד החרדי והשתקפותו ביחסי תורה ועבודה. בתוך: *חרדים ישראלים: השתלבות בלא טמיעה?* סיון, ע' וקפלן, ק (עורכים). *השתלבות בלא טמיעה?* ירושלים: מכון ון ליר בירושלים. 225-228.

שלחב, י' פרידמן, מ' (1985). התפשטות תוך הסתגרות: קהילת החרדים בירושלים. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

שפילג, א. (2007). החרדים, "העם" ו"צבא העם": השיח על 'גיוס חרדים לצבא' כביטוי למאבק על שימור הזהות הקולקטיבית בישראל. *פוליטיקה: כתב עת ישראלי למדע המדינה וליחסים בינלאומיים*, 16, 67-91.

שפרן-גיטלמן, ע' (2018). שירות נשים בצה"ל: בין צבא העם לשוויון מגדרי, *פרלמנט*, 81. מקור מקוון נדלה מתוך: <https://www.idi.org.il/parliaments/22242/22247>.

שפרן-גיטלמן, ע' (2020). *שילוב נשים בצה"ל בראי פקודת השירות המשותף*. מחקר מדיניות, המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שקדי, א' (2003). *מילים המנסות לגעת: מחקר איכותני-תיאורי ויישום*. רעננה: הוצאת רמות ואוניברסיטת תל אביב.

ששון-לוי, א' (2018). מארגון ממוגדר למשטרי אי שוויון: מבט אנליטי על מגדר וצבא במחקר בישראל, בתוך: ששון לוי, א' ולומסקי-פדר, ע' (עורכות) *מגדר בבסיס: נשים וגברים בשירות הצבאי*. ירושלים: הקיבוץ המאוחד ומכון ון ליר, 20-51.

- Allport, F. H. (1954). The structuring of events: outline of a general theory with applications to psychology. *Psychological Review*, 61(5), 281.
- Amabile, T. M., Goldfarb, P., & Brackfield, S. C. (1990). Social influences on creativity: Evaluation, coaction, and surveillance. *Creativity research journal*, 3(1), 6-21.
- Amabile, T. M., Hill, K. G., Hennessey, B. A., & Tighe, E. M. (1994). The Work Preference Inventory: assessing intrinsic and extrinsic motivational orientations. *Journal of personality and social psychology*, 66(5), 950.
- Collins, P. H. (1990). *Black Feminist Thought: Knowledge, Consciousness, and the Politics of Empowerment*. New York: Routledge.
- Crenshaw, K. (1991). Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics, and Violence Against Women of Color. *Stanford Law Review*, 43(6), 1241-1299.
- Krebs, R. R. (2004). A school for the nation? How military service does not build nations, and how it might. *International Security*, 28(4), 85-124.
- Sherif, M., & Sherif, C. W. (1953). *Groups in harmony and tension; an integration of studies of intergroup relations*. Harper & Brothers.
- Zalcberg, S. (2011). Shouldering the burden of the redemption: How the “fashion” of wearing capes developed in ultra-Orthodox society. *Nashim: A Journal of Jewish Women's Studies & Gender Issues*, 22, 32-55.

נספח מספר 1: מדריך ראיון

- ספרי על הרקע המשפחתי והאישי שלך
- מה היחס ללימוד תורה במשפחה שגדלת בה ובמשפחתך היום?
- מה היה היחס של בני משפחתך והסביבה שלך לנושא הצניעות והפרדה בין המינים?
- כיצד את מגדירה את עצמך? חרדית אדוקה / מיינסטרים / מודרנית?
- ספרי לי על סביבת העבודה שלך – (כיצד נראה מקום העבודה, מה התפקיד שלך, מול מי ועם מי את עובדת, עם מי את נמצאת באינטראקציה – צוות, פיקוד).
- ספרי על האתגרים שנתקלת בהם במהלך העבודה המשותפת
- ספרי על התחושה שלך במקום העבודה, האם יש דברים שהופתעת מהם, שהיו חדשים עבורך. האם את חשה סיפוק מהעבודה.
- מהי התחושה של להיות אישה חרדית בתוך צה"ל?
- מה היה היחס לצה"ל / שירות צבאי במשפחה ובסביבה שלך?
- האם יש שינוי ביחס שלך לצבא בהשוואה לעבר?
- האם את רואה בתפקידך פרנסה נטו או גם תחושה של שליחות כלשהי?
- האם היציאה שלך לשוק העבודה מותנית בהמשך לימוד תורה של בן הזוג, והאם הלימודים שלו מותנים ביציאתך לעבודה?
- אם אחד מהילדים שלך יחליט להתגייס לצבא, מה תהייה תגובתך?

נספח מספר 2: טופס הסכמה למרואיינות

משתתפת יקרה, שמי אסתר סלומון, ואני סטודנטית לתואר שני בחוג לדמוקרטיה רב תחומית באוניברסיטה הפתוחה. המחקר נערך במסגרת כתיבת עבודת התזה שלי לקבלת תואר MA. המחקר אותו אני עורכת עוסק בנשים חרדיות העובדות ביחידת אופק של חיל האוויר במסגרת המיזם "תוכנה באמונה"

עד כה לא נעשו מחקרים על נשים חרדיות בצה"ל. מחקר זה הינו ראשון מסוגו לאור העובדה שמזם זה הינו חלוצי ולאור העובדה שעד כה לא נבדקה השפעת השירות הצבאי על נשים חרדיות (גם אם כאזרחיות עובדות צה"ל). מדובר, אם כן, במחקר בעל חשיבות רבה לחברה, בכלל, לחברה החרדית בפרט ולקשר ביניהן.

חשוב לציין כי השתתפותך במחקר הינה וולונטרית. תוכלי לסרב להשתתף בו, או להפסיק את הראיון בכל שלב, ללא שיפגעו זכויותיך. אם שאלה מסוימת מעוררת בך אי נוחות, את רשאית לדלג עליה. מבלי שלדבר תהיינה השלכות שליליות כלשהן.

כמו כן חשוב לציין שבראיון אין תשובות נכונות או שגויות, חשובה הכנות והאוטנטיות לצורך מחקרי בלבד.

מובטח לך בזאת כי פרטיך האישיים ישמרו חסויים, וכל פרט מזהה בנוגע אליך, יושמט ויטושטש. רשומות המחקר ישארו חסויות, ויוצגו תחת שמות בדויים. הראיון שיערך ישמש לצרכי מחקר בלבד.

להלן טופס הסכמה מדעת:

טופס הסכמה מדעת להשתתפות במחקר

כותרת המחקר: תעסוקת נשים חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל.

חוקרת ראשית: אסתר סלומון

מנחים: פרי' יגיל לוי וד"ר דנה קחטן

משתתף/ת יקר/ה,

מטרת המחקר היא לשמוע ולבחון את השפעת החוויה של תעסוקת נשים חרדיות כמתכנתות בתוך יחידת אופק. במחקר תתבקשי לענות על שאלות הקשורות לחווית התעסוקה בצה"ל. ההשתתפות במחקר איננה מטעם צה"ל או האוניברסיטה הפתוחה ואיננה כרוכה בסיכונים והינה ללא תמורה או תמורה חומרית כלשהי.

תשובותיך תשארנה חסויות: רשומות המחקר יישמרו בסוד. בכל סוג של דיווח ציבורי לא נכלול כל מידע שיאפשר לזהותך ללא הסכמתך המפורשת. רשומות המחקר יישמרו בקובץ נעול ורק לחוקרים תהייה גישה אליהן.

ההשתתפות במחקר הינה בהתנדבות. הנך חופשיה לבחור שלא להשתתף במחקר ולהפסיקו בכל עת מבלי לספק סיבה ומבלי שזכויותיך ייפגעו.

אם יש לך שאלות, את מוזמנת לפנות ל (אסתר סלמון 054-6900299 או במייל estersalomon@gmail.com)

הצהרת ההסכמה : קראתי את המידע הנ"ל, וקבלתי תשובות לשאלותיי. אני מסכימה להשתתף במחקר.

שם המשתתפת	חתימת המשתתפת	תאריך
------------	---------------	-------

תודה רבה על שיתוף הפעולה!

נספח מספר 3: אישור וועדת אתיקה

פרופ' זאב רוזנהק

המחלקה לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת
قسم علم الاجتماع، العلوم السياسية والإعلام

31 ביולי, 2020

לכבוד

גב' אסתר סלומון

האוניברסיטה הפתוחה

אסתר שלום רב,

אנו שמחים להודיעך כי לאחר עיון בחומר שמסרת, ועדת האתיקה של המחלקה
לסוציולוגיה, למדע המדינה ולתקשורת החליטה לאשר את ביצוע מחקרך בנושא "תעסוקת נשים
חרדיות בתפקידי פיתוח תוכנה בצה"ל".

בברכה,

פרופ' זאב רוזנהק

יו"ר ועדת האתיקה המחלקתית